TARTALOM

Tanulmányok

Gromon András
Jézus valláskritikája 3

Czire Szabolcs
A Jézussal kapcsolatos történeti szkepszis. A források kritikai értékelése 31

Gaal György
Az Unitárius Kollégium szerepe Ligeti Ernő pályakezdésében 58

Műhely

Fodor Attila
Egy aranyosrákosi toronygombirat 71

Jánosfalvi Sándor István
XXVII. Oratio 82

Szószék – Úrasztala – Szertartások

Pap Mária
Január 13-a, a vallásszabadság ünnepe (2Kor 6,4.7–10) 93

Lakatos Gyula
Egyedül (1Kir 19,4–10) 98
Szívcsere (Ez 11,19.20). 101

Könyvszemle

Sas Péter: *A heraldikus. Köpeczi Sebestyén József élete és munkássága*
(Gaal György) 105

Kovács Sándor: *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*
(Berki Tímea) 113

Halottunk 118

Kivonatok 119

Gromon András[1]

Jézus valláskritikája

Sokan sokféleképpen magyarázzák Jézus viszonyát a zsidósághoz (kora zsidóságához), közelebbről a zsidó valláshoz. Az egyik szélsőség teljesen feloldja Jézust a zsidóságban („csak egy rabbi a sok közül, még ha kiemelkedő is"), a másik teljesen szembeállítja a zsidósággal („új vallást alapított"). A probléma és annak „megoldása" sokkal összetettebb ennél. Általánosságban talán így fogalmazhatunk: Jézus nem függetleníthető korától és környezetétől, de nem egyszerűen annak terméke; Jézusban erősen élnek a zsidó gyökerek, de messze túlnő azokon.

Jól szemléltetheti ezt a megállapítást, ha – még mindig csak általánosságban – egy pillantást vetünk Jézus és a mózesi törvény viszonyára.

Egyfelől azt mondja: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy hatályon kívül helyezzem a törvényt vagy a prófétákat! Nem azért jöttem, hogy hatályon kívül helyezzem, hanem hogy teljessé tegyem" (Mt 5,17)[2], és határozottan meg-

[1] Gromon András 1951-ben született, a Budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett, teológiai tanulmányait szintén Budapesten, a Róm. Kat. Hittudományi Akadémián végezte 1971–1977 között, licenciátusi fokozatot szerzett magna cum laude eredménnyel.

1976–1996 között papi szolgálatot teljesített a székesfehérvári, ill. esztergom–budapesti egyházmegyében. Eltérő dogmatikai nézetei miatt 1996-ban felfüggesztették papi hivatalából, és kiközösítették a katolikus egyházból. 1996–2001 között irodai alkalmazott, 2001 óta mentális segítő egy mozgássérültek számára létrehozott lakóotthonban.

Közel harminc vallási-teológiai jellegű fordításkötete jelent meg különböző kiadóknál. Saját publikációi: *Ki dobja ez első követ? Jézus üzenete, a vallási hiedelmek és a való élet.* Elpídia Kiadó, Budapest, 1999; *Jézus evangéliuma Márk tolmácsolásában.* Elpídia Kiadó, Budapest, 2003; *Jézus evangéliuma Lukács tolmácsolásában.* Elpídia Kiadó, Budapest, 2007. Több mint húsz éve főszerkesztője az *„Érted vagyok"* című kéthavi folyóiratnak, amelyben szintén számos írása jelent meg.

[2] E szavak folytatása, a 18–19. v., nem tekinthető hiteles jézusi mondásnak: valójában azt a mózesi törvény egyes parancsainak érvényessége körüli ősegyházi vitát tükrözi, amely

vallja, hogy „az összes parancsok közül az első" Izrael hitvallása: „Halld, Izrael, az Úr, a mi Istenünk az egyetlen Úr! Szeresd az Urat, a te Istenedet…" (Mk 12,29). – Másfelől félreérthetetlenül közli, hogy „a törvény csak [Keresztelő] Jánosig volt érvényben, attól kezdve Isten országa hirdettetik örömüzenetként" (Lk 16,16)[3], és „ha a ti igazságosságotok bőven fölül nem múlja az írástudókét és a farizeusokét, semmiképp nem mentek be a Mennyek országába" (Mt 5,20)[4].

Jézus tehát egyfelől alkalmazkodik népe vallásához-vallásosságához, másfelől azonban gondtalanul bírálja, sőt felülbírálja azt, olyannyira, hogy nem túlzás azt állítanunk: *szinte minden szava és tette* kritikája annak a vallásnak, amelyben felnőtt. Az alábbiakban négy pontban fogjuk kifejteni ezt, bemutatva Jézusnak az ószövetségi[5] istenképen gyakorolt kritikáját, bibliakritikáját, kultuszkritikáját és vallási politikai kritikáját.[6]

Az öröklött istenkép kritikája

Jézus egész valláskritikájában ez a leggyakrabban előforduló mozzanat, amely több változatban jelenik meg.

Az Ószövetség önközpontú, ***önmaga tiszteletét*** feltétel nélkül megkövetelő, önmaga dicsőítését elváró Istenével Jézus az emberért lévő Istent állítja szembe: jelképesen, és egyúttal elvi magaslaton fejezi ki ezt a szombattal kapcsolatos állásfoglalása: „A szombat lett az emberért, nem pedig az ember a szombatért" (Mk 2,27). Az Ószövetségben épp ennek az ellenkezője áll, vagyis hogy Isten

a törvényhez kötődő zsidókeresztények és a szabadabb felfogású pogánykeresztények között folyt: ebben egyrészt különbséget tettek nehéz és könnyű, fontos és jelentéktelen parancsok között, másrészt az ellenfelet nem zárták ki Isten országából, csak jelentősebb vagy csekélyebb helyet juttattak neki (Mt-komm., 117. lábj.). – Az alábbiakban a „komm." rövidítés Márk-, Lukács- és – még csak készülő – Máté-kommentáromra vonatkozik.

3 Ezt a tételt húzza alá a „színeváltozás" eseménye, amelyben Isten üzeneteként hangzik el: „Ez az én szeretett fiam! Őrá hallgassatok" (Mk 9,7) – vagyis ne Mózesre és Illésre, ill. ne próbáljátok „közös nevezőre hozni" Jézust Mózessel és Illéssel (vö. Mk 9,4–5).

4 Ezt a tételt fejtik ki aztán a híres „antitézisek" (Mt 5,21–48): ezeknek az elemzése önmagában is elégséges lenne ahhoz, hogy helyes képet alkossunk Jézus és a Törvény viszonyáról.

5 Tisztában vagyunk az „Ószövetség" sokszínű jelentéstartalmával, de az alábbiakban általánosító, és ezért leegyszerűsítő módon használjuk az „ószövetségi" jelzőt, részben a mózesi törvényre, részben a Jézus korabeli zsidó közgondolkodásra vonatkoztatva. Hozzátehetjük azonban, hogy ez az „ószövetségi" istenkép lényegében megegyezik a vallások „általános" istenképével.

6 Jézus egy-egy tanítása vagy cselekedete olykor két kategóriába is sorolható: egyszerre jelentheti az istenkép és a – tág értelemben vett – kultusz (vallásgyakorlat) kritikáját.

nem az ember javára, hanem saját dicsőségére rendelte el a szombati nyugalmat: „A hetedik nap… *szent Jahve számára*" (2Móz 35,1–3). Jézus azonban frontális támadást intéz a megkövesedett szombattörvény mögötti megkövesedett istenkép ellen, amint ezt sokszorosan igazolja a szombattal kapcsolatos törvényeket megszegő magatartása, elsősorban *a szombati gyógyítások*.[7]

A Márk által tévesen Jézusnak is szájába adott[8] ószövetségi felfogással szemben, amely szerint Isten képes bármit megtenni, vagyis mindenható, kifejezetten és többször is rámutatott arra, hogy ***nem mindenható***, például nem képes megakadályozni, hogy az ember „emberek kezébe essék" (Mt 16,21; Lk 9,44), és nem képes minden rosszat kiküszöbölni a világból (Lk 17,1).

Jézus felfogásában az is Isten mindenhatóságának korlátozását jelenti, hogy az ő Istene *csak szeretni tud*, haragudni vagy rosszat tenni (például övéinek ellenségeit kiirtani) nem.[9] [10]

Ennek az emberrel törődő, az emberről gondoskodó[11], „csak jó" Istennek az egyetemes szeretete sajátosan mutatkozik meg abban, hogy ***nem személyválogató***, hanem magától értetődően és feltétel nélkül kiterjed a „bűnösökre" is, amint ezt látványosan szemlélteti a béna meggyógyítása (Mk 2,1–12)[12], Máté meghívása a szűkebb tanítványi körbe (Mt 9,9–13), Zakeus meglátogatása (Lk 19,1–10)[13]

7 Vö. Mk 3,1–6; Lk 13,10–16; 14,1–6; Jn 5,1–15; 7,23; 9,1–16; lásd még a szombati kalásztépést: Mk 2,23–27.

8 A gazdag ifjú történetében: „Istennek minden lehetséges" (Mk 10,27).

9 Az ezzel ellentétesnek látszó jézusi kijelentések vagy *nem tőle származnak*, csupán a szájába adták őket (pl. Mt 18,34–35; 22,7; 25,41; Mk 12,9; komm. 698. lábj.; Lk 17,34–35), vagy csak *látszólag* mondanak ellent Jézus felfogásának (pl. Mk 3,29; komm. 135. lábj., ill. Mk 11,14; komm. 654. lábj.; Mk 11,25–26; komm. 673–675. lábj. és Mk 16,16; komm. 1040. lábj.).

10 Érdekességként megjegyezhetjük viszont, hogy van Jézusnak egy olyan mondása, amely *az embert* tünteti fel szinte mindenhatónak: „Minden lehetséges annak, aki bízik Istenben" (Mk 9,23; komm. 489. lábj.).

11 Példabeszéd az ég madarairól és a mezők virágairól (Lk 12,22–28; komm. 750. lábj.), a felzörgetett barátról és az igaztalan bíróról (Lk 11,5–8 és 18,1–5; komm. 632. és 1152. lábj.), vagy annak kijelentése, hogy Isten „minden szál hajunkat számon tartja" (Lk 12,6–7; komm. 715–716).

12 Mk-komm. 61. lábj.: Akkoriban (is) úgy gondolták, hogy a betegség Isten büntetése az illető vagy elődei (nyilvánvaló vagy titkos) bűneiért. Jézus kijelentése, „Isten megbocsátja/megbocsátotta bűneidet", azt jelenti: Betegségednek semmi köze a bűneidhez. Isten nem fizet betegséggel a bűnökért, hanem megbocsátja a bűnöket, mégpedig ingyen!

13 Lk-komm. 1236., ill. 1240. lábj.: A „mivel ő is Ábrahám fia", azaz „Ábrahám népéhez tartozik" (vö. Lk 13,16: „Ábrahám leánya"), forradalmi jelentőségű értelme – tekintettel a korabeli közfelfogásra – az, hogy „ő is Izrael népének *egyenjogú* tagja – bár »bűnös« vámos". És ahogy a szövegösszefüggés egyértelműen mutatja („Ma jött el a megmentés…,

vagy Jézus viselkedése a „bűnös asszonnyal" (Lk 7,36–50)[14], elvi magaslaton megfogalmazva pedig az elveszett bárányról, az elveszett drachmáról és az elveszett fiúról (Lk 15,3–7.8–10.11–32), valamint a szőlőmunkásokról szóló példabeszéd (Mt 20,1–15). Jézus végső tanúságtétele ezen istenképe mellett, hogy imádkozott felfeszítőiért: „Atyám, bocsáss meg nekik" (Lk 23,34).[15]

Isten személyválogatás nélküli, a bűnösökre is feltétel nélkül kiterjedő jósága egy másik, talán még érzékenyebb (ha nem a legérzékenyebb) ponton is érinti az ószövetségi (és általánosan emberi) istenképet: eltörli annak ***Isten igazságosságáról*** alkotott elképzelését, amely a legegyszerűbb megfogalmazásban így hangzik: Isten a jókat megjutalmazza, a rosszakat megbünteti. Jézus szerint viszont Isten olyan, aki „fölkelti napját gonoszokra és jókra, esőt küld igazaknak és bűnösöknek" (Mt 5,45), egyetlen kérő szóra (Mt 18,26) vagy egy épp csak megkezdett bűnvallás nyomán (Lk 15,21) elengedi az ember „végtelenül nagy" („tízezer talentumnyi") bűnadósságát (Mt 18,23–33; Lk 15,11–32).[16] Itt – sok más példa képviseletében – ismét a béna meggyógyításának története (Mk 2,1–12) szolgálhat látványos gyakorlati példaként, mert Jézus kijelentése: „Isten megbocsátja bűneidet", azt jelenti: az ószövetségi felfogással[17] szöges ellentétben Isten nem bünteti „igazságosan" betegséggel a bűnt, hanem ingyen (!)[18] megbocsátja, és engesztelő áldozat bemutatását sem kéri, hiszen nincsen benne harag, amit ki kellene engesztelni (vö. Mt 5,23).

Az áldozati kultusz alább bemutatandó kritikája egyúttal az ószövetségi istenkép kritikáját is jelenti: az áldozatbemutatás ugyanis egyfajta cserekereske-

mivelhogy…"), ez azt is magában foglalja, hogy *nem* „érdemeiért" (megtéréséért és bőkezű jóvátételéért), hanem „alanyi jogon", egyszerűen mint embernek *jár neki* is a „megmentés", *az „üdvösség"* felkínálása, amit Jézus szállásvétele jelképez!

14 Lk-komm. 301. és 311. lábj.

15 Lk-komm. 1641. lábj.: A „…mert nem tudják, mit cselekszenek" kiegészítés hitelességét erősen kétségessé teszi az, hogy Jézus egész életében Isten feltétel nélküli és mindenkire érvényes megbocsátását hirdette (vö. pl. Mt 5,45; Lk 6,35), és soha, egyetlen egy alkalommal sem említett olyasféle korlátozást, hogy Isten megbocsátása csak a „tudatlanságból" elkövetett bűnökre vonatkozna.

16 A tékozló fiú apja egyszerűen túllép az igazságosságon: elcsavargott fia hazatérésekor elmarad az erkölcsi prédikáció, nincs leszámolás, nincs egyezkedés, mi illeti meg a hazatért tékozlót, és mi nem, és végképp nincs szó büntetésről.

17 Vö. Jn 9,2!

18 A béna sem bűnvallomást nem tesz, sem bűnbánatot nem tanúsít, de még csak bocsánatot sem kér, mint a 10 000 talentummal tartozó szolga vagy a tékozló fiú!

delmet jelent az ember és Isten között, az Istenbe vetett bizalom[19] (*piszteuein, pisztisz*) helyett az *Istennel folytatott üzletelésre* nevel (áldozatbemutatásért bűnbocsánat, jó termés, jó egészség, karrier, jó házasság, anyagi gyarapodás, stb. cserébe), holott Isten országában, a szeretet rendjében nincs helye ilyesminek, csak a kérésnek (Mk 11,15–17).[20] (Nyelvi telitalálat tehát Jézus szóválasztása a templomot illetően: „üzletközpont".)[21]

Ám Isten igazságosságának „eltörlése" Jézus részéről nem jelenti azt, hogy Isten igazságtalan lenne, csupán azt, hogy Isten mérhetetlenül ***több, mint igazságos***: feltétel és korlátozás nélkül, egyetemesen szeret, ahogyan ezt a szőlőhegy munkásairól szóló, „vérlázító" példabeszéd tanúsítja (Mt 20,1–15).[22]

Noha Jézus korlátozás nélkül képviselte, hogy Isten nem személyválogató, ezen belül maradva azonban óriási ***hangsúlyáthelyezést*** hajtott végre. Az ószövetségi felfogásban ugyanis Isten elsősorban a gazdagok és a hatalmasok Istene, a gazdagság és a társadalmi nagyság Isten áldása, az Ő tetszésének jele. Jézus a feje tetejére állította ezt az értékrendet, az ő szemében Isten elsősorban a szegények és a „kicsik", azaz a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedők Istene: a) A gazdagság Isten és Isten ügyének talán legnagyobb ellenfele, a „Mammon" való-

19 Jézus egész működésével, tanításával és viselkedésével is azt akarta elérni, hogy az ember többé ne a szorongás, a rettegés és az élet megcsonkításának forrásaként gondoljon Istenre (vö. pl. Mk 2,5; komm. 61. lábj.), hanem fordítson hátat ennek a felfogásnak, és térjen vissza az Isten iránti feltétlen *bizalom* útjára. Ez a bizalom aztán szinte automatikusan magával hozza az ember *fizikai* és *morális* jobbulását (ahogyan – megfelelő körülmények közé kerülve – a vetőmag is „automatikusan" hoz termést: Mk 4,26–28!): a *testi* betegségek gyógyulását („A *bizalmad* gyógyított meg téged": Mk 5,34.36; 10,52; továbbá 2,5; 7,28 és általánosítva: 9,23; ellenpróba: Mk 6,5–6), a *halálfélelem* megszűnését (vö. Mk 4,40; komm. 188. lábj.), illetve az *erkölcsi* megtérést (a kincset, igazgyöngyöt talált ember *örömében* adja el mindenét: Mt 13,44–46; vö. Mk-komm. 580. lábj., utolsó előtti bek.; ellenpróba: Lk 15,25–30; vö. még Tamás-ev. 7. logion: „*kín nélkül* [más fordításokban: habozás/zokszó nélkül] a nagy halat választotta").

20 Mk-komm. 657. lábj., továbbá Mk 13,2; komm. 777. lábj.; vö. még Mk 10,15; komm. 580. lábj., 2b-c pont!

21 Jn 2,16b.

22 A szőlősgazda kifejezetten közli az egész napot végigdolgozók, majd a fizetéskor lázadozók szóvivőjével: „Nem vagyok veled igazságtalan! Nem egy dénárban egyeztél meg velem?" De a tékozló fiú példabeszéde is mutatja, hogy az igazságosságon fölülemelkedő Isten nem igazságtalan: a példabeszédbeli apa megérti, hogy otthon maradt fia úgy érzi, igazságtalanul bántak vele, továbbá elismeri az igazságosság iránti igényét, de közli vele, hogy valójában nem érte őt semmiféle jogtalanság (vö. Mt 20,13!), hiszen minden, ami a sajátja, az a fiáé is. (De itt sem valamiféle hideg-rideg igazságosságról van szó: idősebbik fiát is anyaian „Gyermekem"-nek szólítja, szívére beszél, kérleli, megindokolja neki, miért is „kell" most ünnepelni.)

ságos „ellenisten" (Mt 6,24 // Lk 16,13),[23] és „szerencsések a szegények, akik éheznek és sírnak, mert számukra van az Isten országa" (Lk 6,20–21),[24] de „könnyebb a tevének átmennie a tű fokán, mint a gazdagnak bemennie Isten országába" (Mk 10,25).[25] – b) A vendégségről mondott példabeszéd egyértelművé teszi, hogy Isten szemében a „kicsiség", a szolgálat, a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedés számít értékesnek, és aki társadalmi nagyságra, hatalomra tör, az Isten szemében kicsi, értéktelen lesz[26] (Lk 14,7–11).[27]

Bibliakritika

Jézusra nem volt különösebben jellemző, hogy az ószövetségi Szentírásra hivatkozott, vagy azzal érvelt volna, mégis van három nagyon fontos és tanulságos eset.[28]

Az egyikben – a „názáreti székfoglaló" alkalmával (Lk 4,16–22), saját küldetését értelmezve – Jézus ***kihagyott egy félmondatot*** az általa idézett Észaiás-szövegből (Ézs 61,1–2): a „kihirdessem az Úr kedves esztendejét" után már nem olvasta föl, hogy „és Istenünk bosszújának napját".[29]

23 Lk-komm. 1042. lábj.: A pénzközpontúság voltaképpen a Mammon vallásos szolgálata, *bálványimádás*, mert ez a szolgálat kizárólag Istent, az „egyetlen urat" illeti meg: az embernek őt kell szeretnie („előnyben részesítenie"), mégpedig „*teljes* szívével, *teljes* lényével, *teljes* gondolkodásával és *teljes* erejével" (Mk 12,29–30); itt különösen fontos, hogy az „erő" a héberben azt is jelenti: tőke, vagyon, pénz!

24 A részletes magyarázatot lásd Lk-komm. 150–159. lábj.

25 Vö. Mk-komm. 596–597. lábj.

26 Persze ebből nem következik, hogy Isten szeretete ne áradna rá ugyanúgy!

27 Vö. Lk-komm. 889. lábj.

28 Kevésbé jelentős persze van több is, például Mk 11,17 (Ézs 56,7 és Jer 7,11); 12,10 (Zsolt 118,22–23); 12,36 (Zsolt 110,1); Mt 8,4 és Lk 17,14 (3Móz 14,2–32).

29 A Lukácsnál olvasható idézet több ponton is problematikus („meggyógyítsam a megtört szívűeket – a vakoknak/elvakítottaknak szemük felnyílását –, szabadon bocsássam a meggyötörteket"), de az említett félmondat elhagyása (a 19. versben) minden bizonnyal Jézus tudatos tette volt.

Álláspontunkat megerősíti egyrészt egy *formai* mozzanat, mégpedig az „és összegöngyölte a könyvtekercset…" megjegyzés (20. v.), amely teljesen fölösleges lenne, ha nem azt akarná kifejezni: Jézus éppen *itt* tett pontot a felolvasott szöveg végére, másrészt az a *tartalmi* érv, hogy Isten bosszújának elvetése tökéletes összhangban áll Jézusnak a „*csak* szerető Isten"-ről adott tanításával. Csupán a kora keresztény apokaliptikusok „helyesbítik" majd Jézus istenképét, és hirdetik az evangélistáktól kezdve (pl. Lk 19,27) Pálon át (pl. Róm 12,19–20) a Jelenések könyvének szerzőjéig (pl. Jel 6,10 és 8–9. fejezet), hogy Isten bosszújának napja nem marad el, csak későbbre tolódott.

A másikban – a gazdag ifjúval beszélgetve (Mk 10,17–22) – Jézus ***betoldott egy félmondatot*** az általa idézett Tízparancsolatba (2Móz 20,2–17 és 5Móz 5,6–21), ugyanis annak egyik szövege sem tartalmazza a „Ne rabolj!" felszólítást,[30] amellyel Jézus feltehetően 5Móz 24,14-re utalt, s akkor ez azt jelenti: „a munkásnak kijáró bér meg nem adásával ne rabold ki őt", vagyis a kizsákmányolást tiltja.

A harmadik esetet tarthatjuk a legsúlyosabbnak, ekkor ugyanis – a válás lehetőségéről vitázva a farizeusokkal (Mk 10,2–9) – a Tóra egyik kijelentésével ***szembeállította*** annak másik kijelentését, nevezetesen: a válást megengedő részt (5Móz 24,1) emberi találmánynak minősítette, a válást ellenző részt viszont (1Móz 1,27) Isten akaratának.

Mindhárom példa Jézus szabad, sőt kritikus bibliakezeléséről tanúskodik, amelynek súlyát akkor értjük meg igazán, ha felidézzük az egykori rabbik felfogását: „Nem lesz része a jövendő életben annak, aki azt mondja: »Az egész Tóra Istentől van ennek a versnek a kivételével, amelyet nem Isten mondott a saját szájából.« Az ilyenre vonatkozik: »Megvetette Jahve szavát«."[31] A szentírási helyek közötti válogatással Jézus kimerítette az eretnekség fogalmát, hiszen a „herezis, heretikus" kifejezés a (többek között) „kivesz, kiválaszt, válogat" jelentésű görög *haireiszthai* igéből származik.

Érdemes megemlítenünk még egy kicsit más jellegű, de idetartozó negyedik esetet is. Ekkor Jézus nem kapcsolódott konkrétan az ószövetségi Biblia egyik helyéhez sem, ám annál jelentősebb, hogy *az egész Tórára* vonatkozik általános jellegű, rejtett utalása: „Az ég és a föld elmúlik, az én tanításom[32] azonban nem múlik el" (Mk 13,31).[33] A korabeli írástudóknak az volt a véleményük (amit aztán később tévesen Jézus szájába adtak),[34] hogy „ég és föld könnyebben múlik el, mint hogy egy vesszőcske is elvesszen *a Törvényből*" (Lk 16,17; Mt 5,18). Jézus

30 19. vers.

31 Babiloni Talmud, Szanhedrin 99a, Baraita.

32 Szó szerint: szavaim.

33 Nem zárhatjuk ki, hogy utólag adták Jézus szájába ezt a mondást, hiszen kitűnően beleillik a későbbi krisztológia eszmevilágába. Mégis úgy véljük, nem idegen a történeti Jézustól, föltéve, hogy gondolkodásának egészében elhelyezve értelmezzük.

34 Hiszen a Tóra-, sőt Biblia-kritikus, a Törvény előírásait nem egyszer áthágó Jézus nem hirdethette a Törvény abszolút sérthetetlenségét. Ám az is lehetséges, hogy mivel sem a héberben, sem a görögben nem használtak központozást, így idézőjeleket sem, idézetként, a törvénytudók nézetének idézéseként kell felfognunk a Törvényt abszolutizáló mondást.

feltehetően ezzel állította szembe azt a meggyőződését, hogy „ég és föld elmúlhat, de ***az én tanításom*** nem múlik el".[35]

Kultuszkritika

Az alábbiakban a legtágabb értelemben vett kultusz, a hétköznapi értelemben vett vallásosság, vallásgyakorlás kritikájáról lesz szó.

A zsidó gyakorlati vallásosság három fő területének ***a jótékonykodás, az imádkozás és a böjtölés*** számított. A Máté-evangélium 6. fejezetében ezek egyik közös sajátosságának kritikájával találkozunk (6,1–4.5–6.16–18): mind a három megnyilvánulást fenyegeti az a veszély, hogy a vallásos ember azért gyakorolja őket, *hogy az emberek megbámulják* érte[36], elnyerje a többiek tetszését. Ekkor a vallásosságnak, amelynek gyökere és meghatározója az istenkapcsolat (kellene, hogy legyen), voltaképpen már nincs is köze Istenhez. Jézus figyelmeztet: Isten tetszését és barátságát csak az nyeri el,[37] aki nem saját becsvágyának kielégítése és az emberek elismerésének elnyerése érdekében segít a rászorulókon, gyakorolja az imádkozást vagy a böjtölést,[38] hanem „rendeltetésszerűen" él ezekkel.

35 A kétségtelenül kemény megfogalmazás ellenére nem az „én"-re kell tenni a hangsúlyt, hanem a „tanításom"-ra. Jézus ugyanis nem hagyott kétséget a tekintetben, hogy számára *Isten* az egyedüli Úr (Mk 12,29), az egyedüli Atya (és ezzel atyai tekintéllyel bíró: Mt 23,9), az egyedüli Jó (Mk 10,18), és *őhozzá mérve* ítélte meg aztán a legnemesebbnek vagy leginkább Isten elgondolását tükrözőnek tűnő emberi gondolatokat is (pl. Mt 16,23: „emberi módon gondolkodol", Lk 9,55: „nem tudjátok, miféle lélek lakik bennetek"). Az ő szavai tehát csak azért biztosabbak, mint a Tóra szavai, mivel töretlenebbül tükrözik Isten gondolatait, hiszen azokat közvetlenül szoros istenkapcsolatából merítette (vö. Lk 10,22), nem pedig az „atyáktól", a „régiektől" vette.

De érvelhetünk Jézus e mondásának hitelessége mellett egyszerűen azzal is, hogy tanítása „csak" annyi volt, hogy szeretet az Isten, és az ember akkor cselekszik helyesen, ha (Isten példája szerint) szeret. Nem kellett tehát nagy merészség (még kevésbé isteni mivolt) annak kijelentéséhez, hogy ez nem veszíti érvényét. Olyan ez, mintha azt mondta volna: „Ég és föld elmúlhat, de a kétszer kettő mindig négy marad."

36 A *theaszthai* = megnéz, megbámul, csodájára jár ige a *thea* = nézés, szemlélés – színjáték, színi előadás, színház („teátrum") főnevet rejti!

37 Szó szerint: „csak az kap fizetséget Istentől." Csakhogy: Jézus egyik fő törekvése az volt, hogy az ember istenkapcsolatát megtisztítsa az „úr-szolga" viszonytól (Lk 17,7–10; komm. 1110. lábj.), illetve a „kereskedői gondolkodásmódtól" (Mk 11,17; komm. 657. lábj.), s így az „igazságos megfizetés" szemléletétől is (Mt 20,1–15). A „fizetség" szó itteni használata tehát csak ironikus vagy átvitt értelmű lehet. Mindezt részletesen lásd Lk-komm. 167., 178. és 185. lábj.

38 A böjtöléssel kapcsolatos szakasz (Mt 6,16–18) nagy valószínűséggel nem Jézustól származik, mert ő radikálisan elvetette a kultikus böjtölést (lásd Mk 2,19a; komm. 82., 86.

Az imádságra vonatkozóan Jézusnak van még három kritikus megjegyzése; az első kettő általános érvényű, a harmadik sajátosan a papokat érinti.

„Amikor imádkoztok, ne hajtogassátok folyton ugyanazt, mint a pogányok! Ők ugyanis úgy vélekednek, hogy *sok beszédükért* hallgatja meg őket [az istenség].[39] Ne legyetek tehát hozzájuk hasonlóvá, hiszen Atyátok tudja, mire van szükségetek, még mielőtt kérnétek őt!" (Mt 6,7–8)[40]

Másutt Jézus arra hívja föl a figyelmet, hogy *mielőtt imádkozásba kezdenénk*, bocsássuk meg másoknak, amit vétettek ellenünk[41] (Mk 11,25), különben nem lehetünk békében Istennel, és imánk füstbe megy[42]. Kérdezhetnénk: Imádságunkkal miért nem menekülhetünk ellenségeink vagy a minket megbántók elől Isten védőszárnyai alá (ahogy ez számos zsoltárnak az alapgondolata)? Azért, mert az az Isten, akit Jézus Atyaként hirdetett, *mindenkinek* Atyja, az elveszett fiaknak is, a minket bántóknak, az ellenségeinknek is. Ő mindenkinek jót akar. Egy ilyen Istennel pedig nem lehetünk békében addig, amíg nem érzünk és cselekszünk úgy, mint ő, aki fölkelti napját a rosszakra is, és esőt ad a bűnösöknek is (Mt 5,45).

és 87. lábj.), így a nem képmutató böjtölésre sem biztathatta követőit. Ebben az esetben a Jézus útmutatása ellenére a böjtöléshez visszatérő keresztények felfogása tükröződik itt (vö. Mk 2,19b–20; komm. 88. lábj.). Ha azonban mégsem erről lenne szó, hanem az osztozás, az önfegyelem gyakorlása vagy a mélyebb istenkapcsolat érdekében végzett böjtölésről, akkor természetesen erre is vonatkozik a jótékonykodással és az imádkozással kapcsolatos jézusi figyelmeztetés.

39 Ennek hátterében az a mágikus felfogás áll, hogy (helyes) nevének kimondásával és ismételgetésével cselekvésre lehet kényszeríteni az istenséget, konkrétan: „engedelmessé lehet tenni", rá lehet venni, hogy teljesítse a hozzá forduló ember vágyát, kívánságát.

40 Jézus alaptapasztalata (Mk 1,11; komm. 16. lábj.) az, hogy Isten jóságos és gondoskodó Apa („Aba"), ezért mondhatja, hogy értelmetlen és fölösleges úgy viszonyulnunk hozzá, ahogyan a „pogányok" a maguk istenségeihez: nem kell előzetesen tájékoztatnunk őt szükségleteinkről, és rábeszélnünk őt a segítségnyújtásra, hiszen ő eleve tudja, mire van szükségünk, s amire valóban szükségünk van, azt kész is megadni. Ezért imádságunkat is kizárólag az Isten apai gondoskodásába vetett bizalomnak kell meghatároznia (vö. Mt 7,7–11).

41 Más összefüggésben (Mt 5,23–24) azt is elmondja, hogy előzetesen azokat a bűnöket is rendeznünk kell, amelyeket mi követtük el mások ellen.

42 Azt jelentené ez, hogy Isten feltételhez köti megbocsátását? Nem. Csak arról van szó, hogy aki elutasítja a megbocsátást (azt, hogy ő maga megbocsásson), az ezáltal magát a Megbocsátást, Istent, az ő lényegét utasítja el, ezért *nem részesülhet* a tőle jövő, különben mindenki számára feltétel nélkül készen álló megbocsátásban.

A papokat[43] különleges veszély fenyegeti az imádkozással összefüggésben, mégpedig az, hogy színlelésből hosszasan imádkoznak, s közben „felélik az özvegyek házát" (Mk 12,40). Ha a papok továbbajándékoznák a még szegényebbeknek, ami az önkéntes adományokból a gazdagoktól és a szegényektől befolyt, minden rendben lenne, hiszen nem sérülne „Isten (mindenkit magában foglaló) családjának" szeretetrendje, amelyben csak a kérésnek és a kölcsönös ajándékozásnak van helye, az üzletelésnek nincs (Mk 11,15); ők azonban ehelyett látszólag tisztességes és látszólag Istennek tetsző „ellenszolgáltatást nyújtanak": bemutatják az áldozatokat és eléneklik a sok fenséges zsoltárt. Jézus szerint ezért „súlyosabb ítélet"[44] vár rájuk.

A hétköznapi értelemben vett vallásosság a Jézus korabeli zsidóságban is erősen kötődött a templomhoz, a templomi istentisztelethez, a papsághoz – és így mindezeknek pénzügyi feltételeihez is: a jeruzsálemi templom fenntartását szolgáló templomadóhoz, illetve a papok meg a leviták megélhetését szolgáló tizedhez, valamint a „korbánhoz", vagyis a templomnak nyújtott fogadalmi adományhoz.

A templomadó megfizetését – Péter közvetítésével – Jézustól is számon kérték az illetékes adószedők, ő azonban így válaszolt Péternek: „Mit gondolsz, Simon? A földi királyok kitől szednek vámot vagy adót? Fiaiktól, vagy az idegenektől?" Péter logikus válasza nyomán pedig – „Az idegenektől" – kijelentette: „A fiak tehát mentesek" (Mt 17,24–26). Azaz: Jézus szerint a templomhoz fűződő viszonyt (is) az Istenhez fűződő viszonynak kell meghatároznia[45], az pedig, ha helyes, nem hatalomra és jogra épülő, hideg uralmi viszony, mint a földi uralkodók és alattvalóik között. Csak egy világi módon felfogott „Isten országában" lenne helyénvaló a templomadó (avagy „egyházi adó"). Isten azonban Atyánk, s az apák nem adóztatják meg fiaikat. Ez a családiasság végét jelentené. A fiak szabadok. Ez nem azt jelenti, hogy minden kötelezettségtől szabadok, csak nem

43 Márk az írástudókra vonatkoztatja a Jézus által kárpált magatartást; ez előfordulhatott az ő körükben is (ha például özvegyek jogi tanácsadójaként léptek föl), de egyáltalán *nem volt jellemző* az írástudók „osztályára", viszont *kifejezetten jellemző* volt a papokra, hiszen ők egyfelől valóban az özvegyek „vagyonát" is begyűjtő templomkincstárból éltek, másfelől naponkénti foglalkozásuk volt (az áldozatbemutatás és) a hosszas imádkozás, a liturgia végzése, aminek valóban bizonyos ellenszolgáltatás jellege volt.

44 Nem derül ki, kikre vár kevésbé súlyos ítélet, de talán nem tévedünk nagyot, ha a közönséges rablókra gondolunk, akik a maguk módján szintén fölélik az özvegyek házát, de legalább nem keverik bele Istent a dologba: a rablók tevékenysége után „csak" a *semmi* marad az özvegyeknek, a papok viszont „*negatívumot* hoznak létre", mert meghamisítják Isten szándékait, és megbecstelenítik őt.

45 Lásd fönt, az istenkép kritikája, 19. lábj.

kényszerből, hanem *önkéntesen* járulnak hozzá (lehetőségeik szerint) a családi vagyonközösséghez[46]. Idézett kijelentésével tehát Jézus elvből tagadja a templomadót, ami természetesen létében fenyeget minden templomi rendszert, hiszen azzal a következménnyel jár, hogy már nem a templomból élő papság, hanem a hívők lelkiismerete határozza meg, hogy *önkéntes* adományaikkal a szükséget szenvedőkön akarnak-e segíteni, avagy fenn akarnak-e tartani egy lelki hatalmi rendszert.[47]

Súlyosan bírálja Jézus a farizeusok ***tizedfizetését*** is: „Jaj nektek, mert tizedet adtok ugyan mentából, kaporból és minden zöldségféléből, viszont kikerülitek Isten[48] ítéletét és szeretetét" (Lk 11,42). Jézus nem vitatja el a farizeusoktól, hogy nagyon komolyan veszik saját előírásaikat; bírálata nem is a buzgóságukra, hanem annak téves irányára vonatkozik: Elmennek a mellett, mi a helyes *Isten* szemében, és a mellett, hogyan szeret *Isten*, márpedig Jézus szerint kizárólag ez a mérce.[49] Magyarul: saját előírásaik megtartásával „kikerülik", kijátsszák Isten akaratának követését és Isten szeretetének utánzását, az irgalmasság gyakorlása *helyett* „áldozatot mutatnak be".[50]

Még keményebb szavakkal ostorozza ezt a magatartást Jézus ***a korbán*** gyakorlatáról szólva: „Remekül vetitek el Isten akaratát [annak érdekében], hogy

46 Vö. Mk 10,28–30; komm. 600–601.

47 A Mt 17,27-ben leírt csodatörténet hiteltelenségét már enyhén szólva furcsa volta is mutatja – ámbár az is lehet, hogy eredetileg csodatörténet nélkül ez állt ott: „De hogy meg ne botránkoztassuk őket, fizess nekik egy sztatért magamért és érted!" –, de még inkább a következő megfontolás: Az, hogy a botránykeltéstől való félelmében Jézus visszavonja merész döntését, amelyet az imént igazolt Istenhez fűződő újfajta viszonyával, tökéletesen ellentmond prófétai fellépésének (vö. Lk 6,46–47.49 és különösen Mt 15,12–14a). Viszont a templomadóra mondott elvi „nem"-et taktikázásból gyakorlati „igen"-né változtatni, ez alighanem nagyon is megfelelt bizonyos zsidókeresztény csoportoknak, amelyek nem akarták megbotránkoztatni zsidó környezetüket. Megerősíti ezt az állításunkat, hogy hasonló motivációból hasonló változtatást hajtottak végre egy másik jézusi mondáson is, és a „nem böjtöléstől" (Mk 2,19) visszatértek az „újbóli böjtöléshez". (Mk 2,20; vö. fönt, 37. lábj.)

48 Az ítélet (*kriszisz*) elsődlegesen az ítélés/megítélés folyamatát jelenti, a *döntést* arról, mi helyes, mi helytelen – mégpedig *Isten* döntését, akkor is, ha ő nincs külön megnevezve (vö. Lk 11,32; Mt 5,21–22 helyes fordításban: „Hallottátok, hogy Isten azt mondta a régieknek: Ne ölj!… Én viszont azt mondom nektek, hogy mindenkire ítélet vár, aki csak haragszik is a testvérére"; itt a „mondatott" *passivum divinum*, vagyis Isten határozatáról, erkölcsi „ítéletéről" van szó). Ennek megfelelően „Isten szeretetén" *Istennek* az ember iránti szeretetét – mint mércét – kell érteni (nem pedig az ember Isten iránti szeretetét).

49 Vö. Mk 7,8–9.13; 10,5–6; 10,18–19.

50 Vö. Mt 9,13; 12,7.

megőrizhessétek a ti [saját] hagyományaitokat. Mózes ugyanis azt mondta: »Tiszteld apádat és anyádat!«… Ti viszont azt mondjátok: »Ha valaki azt mondja apjának vagy anyjának: Korbán – vagyis áldozati adomány – az, amivel hasznodra lehetnék«, [akkor már] nem engeditek meg, hogy az illető bármit is tegyen apjáért vagy anyjáért. Így helyezitek hatályon kívül Isten szavát hagyományotok révén, amelyet ti magatok tettetek hagyománnyá"[51] (Mk 7,9–13). – A *korbán* „intézményével" a farizeusok és az írástudók (Mk 7,5) zseniális trükköt eszeltek ki arra, hogyan játszhatják ki Isten akaratát – Istenre hivatkozva: Ha valaki „korbánnak", a templomnak szánt áldozati adománynak minősítette azt, amivel (idős) szüleit kellett volna segítenie, akkor mentesült a szülők támogatását előíró 4. parancsolat hatálya alól, s ráadásul élete végéig használhatta a szóban forgó javakat, minthogy azok csak saját halála után szálltak át a templomra! „Mellesleg" az effajta adományok igen hasznosak voltak a templom gazdasági bázisa és mindazok számára, akik a templomból éltek.

Mielőtt rátérnénk Jézus kultuszkritikájának utolsó, legkeményebb mozzanatára, megemlítjük az iménti bírálat egy másik változatát, amellyel két, lényegében azonos helyzetben találkozunk (Mk 7,1–8 és Lk 11,37–41 – ez utóbbit „sűríti" Mt 23,25–26). Farizeusok és írástudók szemére vetették Jézusnak, hogy étkezés előtt nem végezte el a szokásos szertartásos kézmosást, és ezzel megsértette a ***kultikus tisztasági***[52] ***előírásokat***. Márknál Ézsaiást (29,13) idézve válaszol Jézus, „hiábavaló istentiszteletnek" nevezi a kultikus tisztaság megtartását, és a korbánnal kapcsolatban is elhangzott kritikáját fogalmazza meg: „Isten akaratát figyelmen kívül hagyjátok, és [helyette] emberek hagyományához ragaszkodtok" (8. v.). A Lukács által közölt jelenetben azt is megmondja, hogy e hamis tisztaság helyett hogyan lehet eljutni az igazi tisztaságra: „Adjátok oda a tálban lévőket[53]

51 A mondat második fele a szokott fordítások szerint („amelyet áthagyományoztatok") fölösleges ismétlés; az eredeti, valóban nem könnyen fordítható kifejezés (*hé paredókate*) értelmét így fogalmazhatjuk meg: Isten akaratát oly módon helyezitek hatályon kívül, hogy saját „áthagyományozásotokkal" azt teszitek szent „hagyománnyá", amit akartok. (A szóban forgó kifejezésben a *hé* a vonatkozó névmás módhatározói részes esete.)

52 Nem a fizikai tisztaság, a higiéné kérdéséről van itt szó, hanem az ún. kultikus tisztaságról, arról, hogy mi az, ami összefér, vagy nem fér össze Isten tisztaságával, szentségével, azaz lényegileg arról, hogy mitől válik az ember tisztává, értékessé, vagy értéktelenné Isten szemében, teológiai megfogalmazásban: „mitől igazul meg". (A „tisztátalan"-nak megfelelő görög *koinosz* = közös szó arra utal, ami a hamis isteneket szolgáló „pogányokkal" közös, vagyis az igaz Istentől idegen, mondhatnánk úgy is, profán.)

53 A kézmosás elhagyásának vádja nyomán Jézus itt a kultikus tisztaságmánia egy másik megnyilatkozását veti ellenfelei szemére: kínosan ügyelnek a poharak és tálak külső tisztaságára, és – a téma hitelesebb, mátéi változatában (23,25) – leleplezi, hogy ezek a tá-

adományként [a rászorulóknak], és íme, [rögtön] minden tiszta lesz számotokra!" (41. v.)[54]

A kultusznak, az „istentiszteletnek" alighanem minden vallásban ***az áldozatbemutatás*** a „csúcsa", a legfontosabb megnyilvánulása. Kultuszkritikájában Jézus ez ellen intézte a legkeményebb támadást.

Hallgatói bizonyára megdöbbentek már akkor is, amikor egy alkalommal így nyilatkozott: „Ha [áldozati] adományodat az oltárhoz viszed, és ott eszedbe jut, hogy testvérednek valami [panasza] van ellened, hagyd ott adományodat az oltár előtt, menj el,[55] *előbb békülj ki testvéreddel*, azután jöjj el, és vidd oda[56] adományodat!" (Mt 5,23–24) Tréfával fűszerezett, mégis sokkoló prédikációjával Jézus egyszerű igazságot akar belevésni hallgatói lelkébe: Istennel jóban lenni csak úgy lehet, ha békességre jutunk embertársainkkal, vagyis a kultikus engesztelő áldozat, amelyet embertársainkat megkerülve szeretnénk felajánlani neki, semmit sem ér.[57]

lak ugyanakkor tele vannak azzal, amit másoktól raboltak el. (Ez a szemrehányás eredetileg aligha szólt a farizeusoknak és írástudóknak, mert rájuk egyáltalán nem volt jellemző a rablás, hanem inkább a vámosoknak, akiknél Jézus szintén gyakran vendégeskedett – őket viszont aligha izgatta a poharak és tálak kultikus tisztogatása. Ily módon ezek a szövegváltozatok rámutatnak az áthagyományozás folyamatának bonyodalmaira.)

54 Márknál később a tisztátalanság/tisztaság gyökérmozzanatára is rámutat Jézus: „Semmi, ami kívülről megy be az emberbe, nem teheti tisztátalanná… Ami kijön az emberből, a teszi tisztátalanná az embert, ugyanis belülről, az ember szívéből jönnek elő a gonosz megfontolások" (7,17–21).

55 Szó szerint véve Jézus hallatlan és lehetetlen dolgot kíván, hiszen az ember mégsem hagyhat ott egy levágott bárányt Jeruzsálemben, „az oltár előtt", hogy közben elintézzen egy talán igen hosszadalmas ügyet (esetleges elutazás Galileába, tárgyalás az ellenféllel, visszatérés Jeruzsálembe); igencsak bűzlene addigra az a bárány… De ami sokkal fontosabb: kultikus okokból engedélyezett volt az áldozatbemutatás megszakítása, de az embertárssal való kiengesztelődés érdekében nem.

56 Úgy látszik, az ellen nem tiltakozott Jézus, hogy a megtörtént kiengesztelődés jeleként fölajánljuk „adományunkat" Istennek. Mindazonáltal ez az „engedmény" feszültségben áll azzal, hogy Jézus megtiltotta tanítványainak a részvételt a templomi áldozatbemutatásban (Mk 11,15; Jn 2,16 – lásd alább), és egyetlen följegyzés sincs arról, hogy ő maga, vagy később a tanítványai részt vettek volna abban (vö. ApCsel 2,46; 3,1). Elképzelhető, hogy Jézus felfogása e tárgyban is változott az idők folyamán, mint néhány másikban (pl. a Sátánról, vö. Lk 22,31; 10,18 – komm. 1513. és 561. lábj.), de könnyen lehetséges, hogy itt is a zsidókeresztények későbbi engedményéről, vagyis betoldásról van szó, vö. fönt, 37. és 46. lábj.

57 Ugyanezzel a meglepő igazsággal találkoztunk már föntebb is, Mk 11,25-ben is (vö. 41. lábj.), és ugyanezt az alapigazságot fejezi ki Jézus a Mt 25,40-ben: a szerető Isten azonosul a rászoruló emberrel: „Amit egynek tettetek a legkisebbek közül, velem tettétek."

Még sokkolóbb lehetett az – bár egyáltalán nem a szokásos magyarázat értelmében! –, amit „*a templom megtisztításának*" szokás nevezni. Miről is van itt szó? „[Miután] megérkeztek Jeruzsálembe, és bement a templomba, elkezdte kiutasítani[58] azokat, akik eladtak és vásároltak templomban"[59] (Mk 11,15)[60]; értelemszerűen ide kell beszúrni a Jn 2,16b-ben megőrzött felszólítást: „Ne tegyétek Atyám házát üzletközponttá!", majd következhet[61] a bibliai hivatkozás:[62] „Nincs-e megírva, hogy »az én házamat a kérés házának nevezik majd minden nép számára«? (Mk 11,17)"

Az 57–59. lábjegyzetben foglaltak alapján olyan történést kell feltételeznünk, amely tettekben is megnyilvánuló, látványos rendzavarás volt, de semmiféle nagyobb csődületet, tömegjelenetet nem váltott ki, és nem jelentett fizikai erőszak-alkalmazást emberekkel szemben, sőt valószínűleg állatokkal szemben sem. Konkrétan a következőképpen gondolhatjuk el: Jézus felszólította a templomudvar*on* árusító és vásárló embereket, hogy hagyják abba ezt a tevékenységet, és vigyék el onnét állataikat; ehhez fűzte hozzá tanítását (Jn 2,16b), és jelképesen, vagy szavainak tényleges nyomatékosításául (az állatok vezetésére

58 A kritikus „*kidob*" (*ekballein*) ige összes előfordulásait megvizsgálva állíthatjuk, hogy ez csak a legritkább esetben jelent erőszakos vagy annak mondható magatartást (Mk 12,6; Lk 4,29; Jn 9,34), különben pedig sok jelentésű szó, főképpen a „démonok kidobására/kiűzésére" vonatkozik (rengeteg helyen), de van olyan értelme is, hogy „elővesz" (Mt 12,35; 13,52; Lk 10,35), „állatokat kienged" (Jn 10,4), „elküld, kiküld" (Mk 1,43; Mt 9,25), sőt kétszer teljesen pozitív értelemben Isten (Lk 10,2), ill. Isten Lelke az alanya (Mk 1,12; vö. Mt 12,28; Lk 11,20); van még egy, gyakran előforduló és az itteni szövegösszefüggésbe pontosan beleillő jelentése: „elvet, elutasít, *kiutasít*" (Mk 9,47; Lk 6,22.42; 13,28; Jn 6,37; 12,31). – Másfelől Jézusról feltételezhetjük, hogy nemcsak maga nem alkalmazott erőszakot, hanem olyasmit sem tett, ami másokat erre ösztönözhetett volna. (Ilyen a pénzváltók asztalainak felborogatása; még a „legerőszakosabb" leírást adó János is azt mondja: „A galambárusokhoz pedig így *szólt*: *Vigyétek el* ezeket innét"; Mk 11,15 második felét tehát nem tekinthetjük hitelesnek.)

59 Csak a rendkívül problematikus János-szöveg mondja, hogy Jézus „kidobott mindenkit a templom*ból*", a szinoptikusok szerint „elkezdte kidobni/kidobta azokat, akik a templom*ban* adtak-vettek" (konkrétan: a templom udvarán).

60 Nyelvtanilag nem igazolható, hogy János szövegében a kötelekből font korbács használata az emberekre és az állatokra is vonatkozik, ellenkezőleg: meggyőzően alátámasztható, hogy „a juhokat is, meg az ökröket is" (*te… kai…*) az előző félmondatban található „mindenkit/mindeneket" (*pantasz*) értelmezése, *kifejtése*, tehát a korbácsos „kidobás" csak az állatokra vonatkozik, de nagy valószínűséggel rájuk is csak jelképes értelemben, mert tényleges kihajtásuk a zsúfolt templomtérről fizikai képtelenség lett volna.

61 Mk 2,17.

62 Ézs 56,7.

szolgáló kötelekből font) korbáccsal az állatok *felé* sújtott, vagy éppen csak megcsattogtatta azt.

Vagyis rövid időn belül (a szamáron lovaglás és a fügefával „beszélgetés" után) harmadszor van dolgunk *jelképes prófétai cselekedettel* (vö. Jer 19,1.10–13), a templomi üzemmel szembeni demonstrációval, amelyet nyugodtan nevezhetünk forradalmi, de erőszakmentes tettnek (ahogyan az volt a szombatra vonatkozó törvények többszöri áthágása is a zsinagógai rendszerrel szemben).[63]

Semmi fogódzópont sincs annak feltételezéséhez, hogy Jézus az üzleteléssel kapcsolatos csalásokat akarta volna elítélni. Csupán a templom(udvar)on kívülre szorítani a kereskedést, nem lett volna értelme, főleg ezzel a módszerrel. Mk 7,1–23 és Mt 5,23–24 fényében kizárhatjuk Jézus „kultikus tisztaság iránti buzgóságának" lehetőségét is. Ha csak morálisan vagy kultikusan megreformálni/megtisztítani akarta volna a templomi áldozatbemutatást, ehhez joga lett volna, mint minden törvényhű rabbinak, a vallási hatóság azonban olyan rettenetesnek értékelte eljárását, hogy felhatalmazásának bizonyítékát követelte (Mk 11,28).

Egyetlen értelmes magyarázat marad: Jézus nem megtisztítani, hanem *megszüntetni* akarta az áldozati állatokkal folytatott kereskedést (és a részben ennek a szolgálatában álló pénzváltást). Csakhogy áldozati állatok (vagy más „áldozati adományok") nélkül nincs kultikus áldozat, így hát ez azt jelenti, hogy *magukat a kultikus áldozatokat* akarta megszüntetni,[64] mert azok egyfajta cserekereskedelmet jelentenek az ember és Isten között – Isten országában, a szeretet rendjében pedig nincs helye ilyesminek, csak a kérésnek,[65] ahogyan egyetlen valamirevaló családban sem üzleti alapon és módon nyújtják egymásnak a szolgálatokat.[66]

Megerősíti, és a lehető legsokkolóbb módon fejezi ki az imént mondottakat Jézusnak ***a templom jövőjére*** vonatkozó mondása: „Semmiképp sem hagyatik [itt] kő kövön, amely le ne romboltatna majd." (Mk 13,2) A talán körülményes-

63 Ez közvetve tiltakozás volt az áldozatbemutatásból bőséges hasznot húzó templomi arisztokrácia és főpapság uralma ellen (és talán a megszálló római uralom ellen is, hiszen a főpapot csak Róma „előzetes hozzájárulásával" lehetett megválasztani).

64 Értelmezésünk mellett szól nemcsak Jézus több más megnyilatkozása (Mk 13,2; 14,58; Jn 2,19; 4,21.23), hanem a jeruzsálemi ősgyülekezetnek az a gyakorlata is, hogy – legalábbis a fennmaradt hagyományok szerint – csak az ima-istentiszteleteken vettek részt a jeruzsálemi templomban, a kultikus áldozatok bemutatásában nem.

65 Lásd fönt, 19–20. lábj. – A görög *proszeukhé* kérést és imádkozást is jelent; Mk 11,15 és Jn 2,16b témájához az előbbi, Mk 15,16–17 témájához (lásd lejjebb) az utóbbi jelentés illik jobban.

66 Az Istennel folytatott cserekereskedelmet megtestesítő kultikus áldozatoktól természetesen meg kell különböztetni az ember szeretetből fakadó és semmit sem követelő önátadását, amit a vallási nyelvezet gyakran szintén „áldozatnak" nevez.

nek ható szó szerinti fordítás a helyes értelmezést szolgálja, a szenvedő szerkezet ugyanis mindkét esetben *Isten* cselekvésére utal (*passivum divinum*), vagyis: „Isten nem hagy [itt] követ kövön, amelyet le ne rombolna majd", magyarul: Isten tervében, Isten szándéka szerint ez a templom voltaképp nem létezik már, ő minden követ lerombolja majd!

Részletesebben: Jézus élesen szemügyre vette a „templomi üzemet" (Mk 11,11), és átlátta annak *istenellenességét*, akár az áldozatbemutatással kapcsolatos üzletelés (Mk 11,15), akár a templomkincstár dolgában (Mk 12,41–44.40). Átlátta, hogy a templomi kultusz, vagy tágabban: a kultusz által jelképezett vallás az Istenbe vetett bizalom helyett az Istennel folytatott üzletelésre (Mk 11,15), Isten akaratának megcselekvése helyett Isten megvesztegetésére (Mt 9,13),[67] az emberekkel való megbékélés helyett az isteni bocsánat elnyerésének technikáira nevel (Mt 5,23–25). Nem volt hát nehéz arra a *következtetésre* jutnia, hogy *ezt* a kultuszt, *ezt* a vallásosságot Isten el akarja törölni,[68] az Ő szemében mindez már a múlté.[69]

Ezért küzdött Jézus maga is e vallásosság ellen, nemcsak *tanításával*, hanem azzal is, hogy meg akarta ingatni e vallás *pénzügyi* alapjait a templomadó megtagadásával (Mt 17,24–26), a papságnak jól jövedelmező „korbán" (Mk 7,9–13) és az áldozati adás-vétel (Mk 11,15) istenellenesnek nyilvánításával, valamint a szegények adományaiból (is) élő papságnak címzett súlyos figyelmeztetéssel (Mk 12,40).[70]

Mielőtt rátérnénk tanulmányunk utolsó alpontjára, érdemes tudatosítanunk Jézus sokszoros kultuszkritikájának ***vissza-visszatérő jellegzetességét***, amelynek két összetevője van: a) Az általa bírált vallásosság/vallásgyakorlás mindig közvetlenül *Istenre* irányul (a szó legtágabb értelmében vett „istentiszteletet" jelent):

67 „Tanuljátok meg, mit tesz az: Irgalmasságot akarok, nem pedig áldozatbemutatást!" (vö. Hós 6,6)

68 Úgy tűnik, a – magukat Jézustól eredeztető – keresztény egyházak semmit sem okultak Jézus e tanításából, mert a katolikus egyház mindmáig „Jézus keresztáldozatának vértelen megújítását" végzi a miséken, a protestáns egyházak pedig „Jézus helyettesítő keresztáldozatát" ünneplik istentiszteleteiken.

69 Szó sincs tehát a jeruzsálemi templom fizikai lerombolásának „megjövendöléséről". Ezt megerősíti, hogy Jézustól idegen volt mindenféle apokaliptikus találgatás (vö. Lk 13,23–24; 17,20–21; Mk 13,3–4.9a.28–29).

70 A pontosság kedvéért hozzá kell tennünk: Úgy tűnik, Jézusnak csak az áldozati kultusz, ill. az általa jelképezett vallásosság ellen volt kifogása, „a kérés/az imádkozás minden nép számára nyitva álló házaként" (Mk 11,17) felfogott „istentiszteleti hely" ellen azonban nem, mint ahogy a zsinagógába is eljárt, amíg csak tehette, és soha nem emelt szót annak léte ellen.

imádság, templomadó, tized, fogadalmi adomány (korbán), kultikus tisztaság, áldozatbemutatás – ehelyett a helyes *emberi* kapcsolatokat kéri számon: a megbocsátást, az irgalmasság gyakorlását és a rászorulók megsegítését. b) A „helyes emberi kapcsolatok" az esetek túlnyomó többségében *az anyagi javakkal, a pénzzel* függnek össze: nem szabad „felélni az özvegyek házát", nem kell megfizetni a kötelező templomadót, tized fizetése helyett az Isten mércéje szerinti szeretetet kell gyakorolni, a templomnak nyújtott fogadalmi adomány (korbán) helyett az idős szülőket kell támogatni, a kultikus tisztaság ápolása helyett „a tálban lévőket" oda kell adni a rászorulóknak, áldozatbemutatás helyett az irgalmasságot kell gyakorolni.[71]

E kettős jellegzetesség láttán az ember hajlamos azt gondolni, hogy a helyes vallásosság Jézus szerint lényegében két dolgot jelent: a megbocsátás gyakorlását és a rászorulók anyagi támogatását.

A vallási politika kritikája

Vallási politikán itt a *vallási alapon folytatott politizálást* értjük, a politizálást inkább a szó hétköznapi, mint szigorú értelmében véve, vagyis az uralkodók hatalomgyakorlásaként felfogott politikáról inkább csak elvi szempontból esik majd szó, a gyakorlati politikai (jellegű) tevékenységet inkább a nép körében figyelhetjük majd meg – s mindezt „negatív fényben", Jézus kritikus szemléletében.

Az élre Jézus híres-hírhedt szállóigévé vált, elvi jelentőségű mondása kívánkozik: „Ami megilleti a császárt, [azt] adjátok meg a császárnak, viszont ami megilleti Istent, [adjátok meg] Istennek!" (Mk 12,17)

A mondás első felének lényege: A *császár nem versenytársa Istennek*, következésképpen mindazt, ami megilleti őt, jó lelkiismerettel megadhatjátok neki, mert ezzel semmit nem vesztek el Istentől, és adjátok is meg neki ahelyett, hogy lázadoznátok ellene![72] A mondás második felének mondanivalója: Az *elsődleges*

71 Mt 9,13 – vö. Mt 25,35–36!

72 Ez nagyon súlyos üzenet volt az adófizetést bojkottáló zelótáknak és minden „igaz zsidó hazafinak" – de semmiképp sem jelenti azt, hogy a császárnak, vagyis az államhatalomnak *bármit és mindent* meg kell adni, amire csak igényt tart, akár az adózást, akár valami mást illetően, hanem csupán azt kell, „ami megilleti" (ennek tartalmát esetről esetre kell konkretizálni).

az,[73] hogy *megadjuk Istennek*, ami Őt megilleti![74] (Mindenki másnak pedig csak annyit, ami ezután még „megmarad", vagyis ami ebből következik, illetve ezzel nem áll ellentétben.)

Útmutatásával Jézus – az ókori világban gyakorlatilag ismeretlen módon – egyfelől ***szétválasztotta*** a politikát és a vallást, másfelől – teljes ellentétben Pállal (Róm 13,1–7) – ***megszüntette*** az uralmi struktúrák misztifikálását és abszolutizálását.[75]

Ebből az alapállásból is következik Jézus válasza, amelyet két tanítványa, Jakab és János kérésére ad. A kérés így hangzott: „Add meg nekünk, hogy egyikünk jobbodon, másikunk balodon üljön a te dicsőségedben!" A válasz pedig: „…a jobbomon vagy balomon ülést megadni nem az én ügyem." (Mk 10,37.40)

A Zebedeus-fiak kérelme mögött az a várakozásuk áll, hogy Jézus a saját, Dávid modellje szerinti messiási uralmát[76] fogja megvalósítani Jeruzsálemben. Fejükbe vették ugyanis, hogy bizonyára ő a Messiás (Mk 8,29), s most a várt messiási birodalom legfőbb miniszteri helyeire pályáznak „a király jobbján és balján". Jézus határozottan közli velük, hogy nem kínálhat nekik díszhelyeket és hatalmi pozíciókat egy eljövendő messiási birodalomban. Ennek oka egyszerű: ***nem lesz semmiféle jézusi uralom*** (*baszileia szu*), sem Jeruzsálemben, sem „egy

73 Jézus válaszának második fele *nem* mellérendelten áll az első mellett – mintha bármit is mellé lehetne rendelni Istennek, és lehetséges lenne „két úrnak szolgálni" (vö. Mt 6,24) –, hanem annak tökéletes fölérendelten, mint az a nézőpont, amelyből az adózást és minden más kérdést is tekinteni kell. Tudományosan fogalmazva: Mk 12,17 hermeneutikai horizontja Mt 6,24.

74 Jézusnak ezt nem kellett külön meghatároznia, hiszen minden zsidó tudhatta, mert ezt tartalmazta a „főparancs": szeretni őt minden képességünkkel (Mk 12,29–30). Pontosításként legfeljebb annyit tett hozzá, hogy az Isten iránti szeretettől *elválaszthatatlan* az emberek iránti szeretet, Isten egyetemes, azaz *mindenkit* megmenteni kívánó akaratának teljesítése (Mk 12,31).

75 Felfogása mögött annak az *Istennek* a képe áll, aki a) *nem köthető többé* (mint a nemzeti istenek) egy néphez és földterülethez (Jézus Istene „Izrael Istene" marad ugyan, de nem kizárólagosan: Ő azt akarja, hogy a templom „minden nép számára nyitott ház" legyen: Mk 11,17); b) *éppoly kevéssé azonosul* Dávid vagy egy Dávid-utód szakrális zsidó királyságával (vö. Mk 8,29–30; 12,35–37), mint a szakrális pogány Római Birodalommal; c) *nem a politikai-evilági terület „mellett"* akar egy elhatárolt, paradicsomi „Isten országát" létrehozni, hanem éppen e konkrét világ adottságai „közepette" akar fokozatosan „uralomra jutni" („Jöjjön el a te országod!"), akarja a maga szeretetmintájára áthatni és átalakítani a világot, mégpedig d) olyan *emberek által*, akik annak „megadására", megvalósítására törekszenek, ami „megilleti Istent." („Legyen meg a te akaratod!")

76 Vö. Mt 20,21: *en té baszileia szu* = a te királyságodban; a „dicsőség" ennek a királyságnak a dicsősége.

eljövendő világkorszakban", sem a túlvilágon, mivel Jézust kizárólag *Isten* „uralmának" (*baszileia tu theu*), „a szeretet országának" megvalósulása érdekli, abban pedig semmiféle emberi uralomnak nincs helye. (Lásd Mt 23,9.8; Lk 22,25–27.) Ha lenne Jézusnak (bármikor, bárhol) valamilyen „királysága, országa, uralma", akkor megilletné őt a hivatalok osztogatása, de neki „nincs ilyen ügye".[77]

Az előbb tárgyalt két helyen is jelen volt már *a messiási problematika,*[78] de Jézus kifejezetten is reagált erre, egyrészt általánosságban, másrészt konkrétan a saját személyére vonatkozóan.

Általános jellegű állásfoglalása így hangzik: „Hogyan mondhatják az írástudók, hogy a Messiás Dávid fia?[79] Hiszen maga Dávid mondta a szent Lélek által:[80] »Így szólt az Úr az én uramhoz: Ülj a jobb kezem felől, amíg ellenségeidet lábad alá vetem!« Maga Dávid mondja őt »urának« – de [akkor] hogyan fia neki?" (Mk 12,35–37)

Kétségtelenül a nagyon nehezen értelmezhető részek közé tartozik ez a néhány mondat. Született is számos magyarázati próbálkozás; legvalószínűbb jelentése nézetünk szerint a következő: Rámutatva az isteni sugalmazásúnak tartott zsoltárszöveg belső ellentmondására („a Dávid-fia Messiás ura Dávidnak"), Jézus arra világít rá, hogy „a szent Lélek által szóló" Dávid tévedett, mert ***semmiféle messiás*** – vagy legalábbis dávidi stílusú, harcos politikai messiás – ***nem létezik***, hiszen Isten maga az egyetlen „úr" (vö. Mk 12,29!), és ezért az általa akart „világrendben", a szeretet rendjében (= Isten országa) semmiféle emberi uralom-

77 Az imént említett *tartalmi* érvek mellett a folytatás – „…hanem [azok részesülnek majd benne], akiknek [Isten] elkészítette" – egyenetlen *stilisztikai* kapcsolódása is a mellett szól, hogy ez *nem* Jézustól származik, hanem egy kora keresztény apokaliptikus elképzelést vittek bele Jézus válaszába (vö. Mt 19,28 és főként Lk 22,29–30), így akarva enyhíteni annak határozottságát, s azt sugallva: „Most nem uralkodhattok velem, de később majd igen, ha Atyám megadja nektek."

78 A „messiás" cím több értelmet is hordozott (prófétai, papi, királyi messiás), Jézus korának közgondolkodásában azonban (és itt éppen erről van szó!) harcos politikai szabadítónak számított: azt várták tőle, hogy megszabadítja Izraelt a „pogány" római elnyomástól.

79 A „Dávid fia" kifejezés utalhatna a biológiai leszármazásra is, itt azonban inkább a szellemi rokonságot-hasonlóságot-utódlást fejezi ki (vö. Mk 10,47–48; 11,10), annál is inkább, mivel a vér szerinti leszármazás még nem akadálya annak, hogy trónra lépésével a fiú esetleg apjának urává váljék.

80 Azaz „isteni inspirációra". Mivel azonban Jézus itt épp az idézett dávidi gondolat ellentmondásosságát és ezáltal érvénytelenségét emeli ki, értelemszerűen be kellene toldani: *„állítólag"* (a szent Lélek által), ami aztán azt is jelentheti: Dávid vélte úgy, hogy a szent Lélek sugallatára, de azt is, hogy mások vélik úgy (pl. az írástudók) – vagy mindkettőt.

nak nincs helye, fegyveres felszabadító harcnak pedig a legkevésbé (vö. Mk 10,40!).[81]

A *konkrét*, saját személyére irányuló messiási várakozásokat pedig a lehető legkeményebben utasította vissza. Tanítványaihoz intézett kérdésére Péter „kivágja az adu ászt": „Te vagy a Messiás!" Márk még elfogulatlanul közli Jézus nyers reagálását, amelyet Lukács már módosít (9,21), Máté pedig egészen az ellenkezőjére fordít (16,17–20): „Erre keményen rájuk szólt, hogy senkinek se beszéljenek őróla." (Mk 8,29–30)

Ez azt jelenti: Jézus sehogyan sem foglalt állást Péter véleményével kapcsolatban! Már csak a messiási cím (elvi) többértelműsége miatt sem válaszolhatott egyszerű igennel (még utalásszerűen sem), de azért sem, mert a közgondolkodásbeli értelmezést határozottan vissza kellett volna utasítania; ráadásul – ahogy az előbb láttuk – mindenfajta messiásvárást elutasított; állást nem foglalását tehát ***semmiképp sem lehet Péterrel egyetértésként értelmezni***. Megerősíti ezt, hogy Péter nyilvánvalóan igenlést várt Jézustól (ahogyan ezt Máté 16,17 majd betoldja), mint ahogy az evangélium első olvasói is, akik már Messiásnak tartották Jézust. Az evangélium feliratának tanúsága szerint (1,1) Márk is annak tartotta; ha tehát tudott volna olyan hagyományról, amely szerint Jézus egyetértett Péter felfogásával, aligha hallgatta volna el! (Írói tisztessége elismerést érdemel!) Jézus csak annyit mond itt, hogy „senkinek se beszéljenek *őróla*" (*médeni legószin peri autu*):[82] A tanítványoknak *nem* Jézus *személyét* kell igehirdetésük középpontjába állítaniuk, *hanem* Jézus Istenről és az Ő országáról szóló *üzenetét*, és azt tetteikkel is hitelesíteniük kell (vö. Mk 6,12–13).

Magyarázatunk hitelességét a szóban forgó jelenet folytatása teszi egészen nyilvánvalóvá: Jézus hideg zuhannyal akarja lerombolni tanítványai messiási illúzióit, ezért várható szenvedéséről kezd beszélni: „Az emberfiának sokat kell szenvednie…" „Erre Péter magához vonta őt, és kezdett keményen beszélni vele. Ő azonban megfordult, ránézett tanítványaira, keményen rászólt Péterre, és azt

81 Ez az értelmezés megfelel annak, hogy Jézus máskor is feltárta a próféták tévedéseit (pl. Mk 9,4-8.12–13; Mt 11,11). Ha viszont ez az értelmezés a helytálló, akkor Lk 4,18-ban „az Úr kent föl engem" nem jelent messiási mivoltot, hanem csak az isteni küldetést emeli ki, amit Jézus nem egyszer hangsúlyozott. – Egy valami egészen biztos: Jézus érvelésének lényege, hogy elhatárolódik a korabeli messiási várakozásoktól.

82 Lukács azt írja: „Felszólította őket, hogy senkinek se beszéljenek erről", vagy „senkinek se mondják el ezt" (9,21: *médeni legein tuto*), és ezzel ugyanazt sejteti, amit Máté nyíltan megfogalmaz: „Rájuk parancsolt, hogy senkinek se mondják el, hogy ő a Messiás" (16,20: *hoti autosz esztin ho khrisztosz*).

mondta: »Menj innen mögém, Sátán![83] Mert ***nem Isten [gondolatai]*** járnak a fejedben, hanem az emberekéi!«" (Mk 8,31–33)

Hogy mit jelenthetett Péter kemény beszéde, hitelesen értelmezi Máté evangélista: „Irgalom neked [Isten legyen irgalmas hozzád / Isten irgalmas lesz hozzád], uram! Ilyesmi nem történhetik veled." (16,22) A bevett ószövetségi gondolkodás alapján Péter úgy gondolja, hogyha egyszer Jézus a Messiás, Isten Fölkentje, akkor nem érheti üldözés, szenvedés, s főképp nem erőszakos halál, hiszen Isten „vigyáz az övéire, megkíméli őket az ilyesmitől".[84] Ezek azonban Jézus szerint nem Isten gondolatai, hanem emberekéi, vagyis tévesek: az is, hogy Jézus a Messiás, és az is, hogy Jézus nem szenvedhet erőszakos halált!

Megemlítjük még, hogy tanulságosan vetődik föl a messiási problematika *Keresztelő János és Jézus viszonylatában* is (Lk 7,18–23).

János elküldi két tanítványát Jézushoz, ezzel a kérdéssel: „Te vagy-e »az, aki majd eljön«, vagy mást várjunk?" – János érdeklődése erre az „eljövendő" Messiásra[85] irányul: „Te vagy-e az?" Ez azonban valójában nem pozitív tartalmú *kérdés*, sokkal inkább kérdésbe öltöztetett, csodálkozással és kétkedéssel teli *kritika*, elutasítás (vö. 23. v.!), de legalábbis várakozó álláspontra helyezkedés: „Te nem lehetsz a Messiás!" Hiszen eltérő istenképével és gyakorlatával, azzal, hogy Isten feltétlen és korlátlan jóságát hirdette, illetve asztalközösséget tartott a bűnösökkel, Jézus az ellenkezőjét képviselte János szigorúságának és elvárásainak.

Jézus ügyet sem vet arra, hogy igazolja János számára: valóban ő a Messiás (ez érthető, hiszen – ahogy az imént láttuk – nem tartja magát annak), hanem Ézsaiás prófétára tett utalásokkal[86] arra mutat rá, hogy Isten mit cselekszik általa *most*, s hogy Isten egészen más, mint amilyennek János gondolja őt Kumrán szellemében, majd a kérdésbe öltöztetett kritikára ***kritikus üzenettel válaszol:*** „Jó annak, aki nem tántorul el tőlem." Ez *meghívás és buzdítás* egykori Mestere számára: „Alakítsd át gondolkodásodat, és – látván-hallván, miket viszek végbe Isten erejéből – ismerd el, hogy Isten nem bosszúálló bíró, hanem mindenkit

83 Ha nem akarunk átlépni a fantázia birodalmába, és hűségesek akarunk maradni annak a Jézusnak a szellemiségéhez is, aki senkit sem minősített ördöginek (ezt csak Jn 6,70 és 8,44 fogta rá), akkor ezt a megszólítást csak így értelmezhetjük: „A Sátán beszél belőled!"

84 Vö. Bölcsesség könyve 2,10.18: „Bánjunk el a szegény igazzal…! Mert ha az igaz [ember] Isten gyermeke, akkor Isten a pártjára kel, és kiszabadítja ellenségei kezéből."

85 Vö. Mt 3,10–12; Lk 3,16–18.

86 Ézs 29,18–19; 35,5–6; 61,1.

szerető Atya! Meglátod, valóban jó annak, aki nem utasít el engem, hanem általam a valódi Istenhez csatlakozik!"[87]

A történet folytatásában Jézus, bár csupán rejtett utalással, de *a nép messiásvárására is reagál:* „Mi célból mentetek ki a pusztába?… Azért, hogy prófétát lássatok?… Mondom nektek: Asszonyok szülöttei között senki sem nagyobb Jánosnál, de aki a legkisebb Isten országában, az nagyobb nála" (Lk 7,24–28).

Ha az „Azért, hogy prófétát lássatok?" kérdés folytatását – „Igen, mondom nektek, prófétánál is nagyobbat" – a szentírásmagyarázók egyöntetű véleményét követve úgy akarnánk értelmezni, mintha Jézus azt mondta volna, hogy János a prófétáknál is nagyobb valaki, akkor egyrészt Jézust *ellentmondásba kevernénk* önmagával,[88] másrészt figyelmen kívül hagynánk, hogy a görög szövegben *hiányos mondatról* van szó, amelyet – a megelőző kérdések miatt (háromszoros „Mi célból mentetek ki?") – nem lehet így érteni: „Mondom nektek, hogy prófétánál is nagyobbat [*lát<u>t</u>atok*]", hanem csak így: „Igen, azért mentetek ki, hogy prófétánál is nagyobbat [*lá<u>ss</u>atok*]." De ki nagyobb még a prófétáknál is? Kézenfekvő: a Messiás – és maga Lukács evangéliuma tanúskodik arról, hogy valóban így vélték: „A nép feszülten várakozott, és valamennyien azt fontolgatták szívükben, hátha maga János a Messiás" (3,15); ezt János evangéliuma is megerősíti! (1,19–27)

Tehát Jézus ***nem erősítette meg a nép messiási elképzelését*** sem, hanem egyrészt elismerte Keresztelő János nagyságát,[89] másrészt viszont elképesztő keménységgel azt állította, hogy Isten országának legkisebb tagja is nagyobb Jánosnál (és ezzel azt is, hogy János – legalábbis objektíve – kívül van Isten országán). Jézusnak ez az értékítélete érthetővé válik, ha tudatosítjuk, hogy a Jézus által hirdetett „Isten országa" az igazságosságot felülmúló, *határtalanított szeretet* világ

87 Vö. Mk 1,15; Lk 7,28b; 11,20.

88 Vö. pl. Lk 7,22–23; 7,28; 16,16.

89 A keleties beszédmód kedvelte a túlzó, nagy hévvel előadott dicséreteket – tehát Jézus mondását nem szabad szó szerint értenünk, mintha az egész addigi történelem legnagyobb alakjának tartotta volna Keresztelő Jánost, de kétségtelenül *rendkívül* nagyra értékelte: elképesztő aszkézisben megmutatkozó könyörtelen keménységét önmagával szemben (Mk 1,6), és óriási bátorságát és állhatatosságát a hatalmasokkal szemben (Lk 3,20; Mk 6,17–29), s hogy mindkettővel Istent akarta szolgálni. Iskolájában, amely a halálhoz hasonló alámeríttetést célozta meg, követői megtanulhatták, hogy halálosan komolyan vegyék Istent és a megtérést.

ga,[90] János viszont mind istenképét, mind erkölcsiségét illetően megmaradt *az igazságosság és a jog* keretei között,[91] akárcsak a tékozló fiú bátyja.[92]

A messianizmus, a vallási alapon gyakorolt nemzeti felszabadítási politika[93] legszélsőségesebb és egyúttal *leggyakorlatiasabb képviselői* a zelóták, más néven szikáriusok[94] voltak, akiket Josephus Flavius „afféle jeruzsálemi rablóknak" nevezett,[95] és akik erőszakkal akarták lerázni a római igát. A tőlük való elhatárolódással Jézus végképp egyértelművé tette, hogy elutasítja a vallási alapon folytatott politizálást.

Ennek első példája: Egy alkalommal „hírt hoztak Jézusnak azokról a galileaiakról,[96] akiknek a vérét Pilátus egybemosta áldozati állataik vérével.[97] [Jézus] megfelelt nekik, mondván: »Ti azt gondoljátok, hogy ezek a galileaiak bűnösebbek voltak az összes [többi] galileainál, hogy ilyeneket szenvedtek el.[98] Mondom nektek: Semmiképpen! De ha meg nem tértek, valamennyien hasonlóan fogtok elveszni«" (Lk 13,1–3).

Válaszának első felében („Semmiképpen!") Jézus szeretné kijózanítani honfitársait: Meg akarja szabadítani őket hagyományos istenképüktől, az „igazságos" és „megtorló" Isten képétől, amelynek értelmében Isten a jókat megjutalmazza, a

90 Lásd Mt 5,20 és Lk 4,19; 6,32–36.

91 Lásd Lk 3,7–9.10–14.

92 Lk 15,25–32. A párhuzam egyúttal arra is rámutat, hogy az „Isten országán kívüli lét" nem szükségképpen végérvényes: csak addig tart, amíg az ünnepi lakomára bemenni nem akaró báty, illetve Keresztelő János meg nem tér a feltétlen és határok nélküli szeretethez. Mindenki számára ez a feltétele annak, hogy „bemehessen Isten országába" (vö. Mk 1,15; Mt 5,20; Lk 13,24).

93 Vö. 77. lábj.

94 A latin *sica* jelentése: rövid, görbe tőr. – Tisztában vagyunk a két név (zelóták, szikáriusok) azonosításának bizonytalanságaival, de az egyszerűség kedvéért ennél maradunk.

95 Antiquitates Iudaicae 20, 185–188; De bello Iudaico 2, 254–256. – Vö. Mk 11,17: „… rablók barlangjává tettétek"; Mk 14,48: „..mint valami rabló ellen, úgy vonultatok ki tőrökkel és dorongokkal, hogy elfogjatok."

96 A legtöbb lázadás Galileából indult ki, ezért a galileaiak általánosságban zelótáknak számítottak.

97 A zelóták terrorista módszerek alkalmazásával (is) akarták megszabadítani Izraelt a „pogány" római uralomtól, például kihasználták a zarándokok nyüzsgését a jeruzsálemi templom udvarán, s a tolongásban tőrrel leszúrták a rómaiak feltételezett barátait, kollaboránsait. A közeli Antónia-várban tanyázó rómaiak válasza aztán véres megtorlás volt.

98 Jézus nyilván jól ismerte a zelótákkal rokonszenvező kortársai felfogását, nevezetesen azt a véleményüket, hogy Isten nyilvánvalóan csak azért engedte meg ezt a vérfürdőt, mert a szóban forgó „galileaiak", vagyis zelóták bűnösebbek voltak, mint a többi zelóta, és ezért kellett elszenvedniük az erőszakos halált, mintegy Isten büntetéseként.

rosszakat megbünteti. Vagyis Isten nem olyan, amilyennek a hírhozók képzelik.[99] Ez azt is jelenti, hogy a Pilátus által lemészárolt zelóták Jézus szerint nem voltak bűnösebbek, mint a többi zelóta.

Válaszának második fele – az iménti ekből következően – nem jelentheti azt, hogy „Ha meg nem tértek, Isten titeket is megbüntet" (akár e világi csapással, akár túlvilági kárhozattal), hanem csak ezt: „Ha ti, akik rokonszenveztek a lemészárolt zelótákkal,[100] azonosultok az ő felfogásukkal, céljaikkal és módszereikkel, nem tértek meg, nem változtatjátok meg gondolkodásmódotokat és viselkedéseteket,[101] azaz ***ha meg nem tértek*** *a zelótizmusból*, akkor ***ugyanúgy fogtok elveszni***, azaz konfliktusba fogtok keveredni Pilátussal (Rómával), és ugyanúgy le fog(nak) mészárolni titeket."[102]

Jézus ezzel megadta az általa szükségesnek tartott „megtérés", vallási és politikai gondolkodás-átalakítás irányát és tartalmát is: a személyválogatást nem ismerő Istenhez, illetve *az ellenségszeretetre* kell megtérni (vö. Mt 5,45).[103] Ily módon Jézus elutasított minden, mégoly vallásos nacionalizmust (de a hazafiságot nem, lásd alább Lk 19,42), és természetesen minden „szent háborút" is; másfelől az ellenségszeretet útját nemcsak Istennek tetszőnek tartotta (Mt 5,45; Lk 6,36), hanem a békességteremtés egyedül hatékony módszerének is (lásd alább Lk 19,42; 23,31).

„A templom megtisztításakor" Jézus nagyon *konkrét módon is* kifejezte elhatárolódását a zelótizmustól. Ezt az elhatárolódást rejti Mk 11,16 kissé homályos megjegyzése: „…nem engedte,[104] hogy valaki [valamilyen] eszközt vigyen keresztül a templomon."

99 Újabb adalék ez Jézusnak az ószövetségi istenképen gyakorolt kritikájához (vö. 16–17. lábj.).

100 Ma úgy mondanánk: terroristákkal.

101 Ezt jelenti a *metanoein* ige.

102 A pár évtizeddel későbbi zsidó felkelés kimenetele igazolta Jézust, és megmutatta, hogy a vallásos zelótizmus tévút volt. Természetesen szó sincs arról, hogy Jézus *megjövendölte* volna a bukást, csupán az ok-okozati összefüggésre mutatott rá.

103 Konkrét példával is szolgál, és éppen a megszálló rómaiakkal összefüggésben: „Aki egy mérföld[nyi munkaszolgálat]ra kényszerít, azzal menj el kettőre!" (Mt 5,41) A szóban forgó kényszerítés eredetileg a perzsa postaszolgálatot jellemezte: az utazó állami hivatalnok igénybe vehetett csomagja számára teherhordó állatot, vagy pedig embert, hogy magányos vidéken elkísérje. Ezt a gyakorlatot a rómaiak is átvették; ezen az alapon kényszerítették például cirénei Simont, hogy vigye Jézus keresztjét (Mk 15,21).

104 Témánk szempontjából másodlagos, mégis fontos kérdés, *hogyan* „nem engedte" Jézus, hogy valaki harci eszközökkel járkáljon a templom területén? Őröket állított a templom minden kapujához, s azok megmotozták a tömeget? Csak arról lehet szó, hogy

A homály feloldásában segít, ha tudatosítjuk, hogy a görög *szkeuosz* szó mindenféle eszközt jelent, azaz nemcsak „háztartási eszközt" vagy „kultikus eszközt", hanem „*harci eszközt*" is, ezért nagyon is megfelelő az itteni alkalmazása, hiszen a római korban a zsidóknak nem volt szabad harci eszközt (például kardot) maguknál tartaniuk, viszont az ember elrejthetett az öltözékében egy hosszú kést bárányvágáshoz (vagy emberek leszúrásához), egy kisebb baltát fahasogatáshoz (vagy mások koponyájának széthasításához), avagy egy rövid, görbe tőrt („Izrael ellenségeinek" meggyilkolásához), ahogy tették ezt a *zelóták* vagy a szikáriusok.[105]

Tiltását azután így indokolta meg Jézus: „Nincs-e megírva, hogy »az én házamat az imádkozás házának nevezik majd minden nép számára«? Ti viszont rablók[106] búvóhelyévé tettétek" (Mk 11,17). Azaz nemcsak általános erőszakmentessége miatt ***utasította el a vallásilag feldíszített nacionalizmust***, hanem az ellenségszeretet melletti elkötelezettsége miatt is, mondván: A mi Istenünk háza nem a gyilkolás háza, hanem *az imádságé*, és nem a mi népünk magántulajdona, hanem „*minden nép számára*", konkrétan: a körülmetéletlenek és „tisztátalanok", a „pogányok", a rómaiak számára is nyitva kell állnia, hogy találkozhassanak benne azzal az Istennel, akinek minden nép minden tagja egyformán gyermeke.[107] Ti azonban zelóta magatartásotokkal, merényletek elkövetésére való készségetekkel „rablók", terroristák búvóhelyévé teszitek!

Két olyan esetet kell még megemlítenünk, amikor Jézus határozottan elvetette a vallási politikát, de oly módon, hogy az egyúttal határozottan kifejezte hazaszeretetét is.

Jeruzsálemi bevonulása kapcsán ezt írja Lukács: „Amikor megközelítette, és meglátta a várost, megsiratta, és így szólt: ***„Bár felismerted volna… a békesség***[108]

(az eladók és a vásárlók *kiutasításával* összhangban, vö. 57. lábj.!) *nem enged*élyezte, azaz *megtiltotta*, mégpedig a saját köreiből valóknak, rajongóinak és/vagy közvetlen tanítványainak, akik galileaiak lévén, eleve hajlottak a zelótizmusra (kettőjük zelóta múltú volt, Simon és Júdás: Lk 6,15–16; vö. Lk 22,38).

105 Vö. 93. és 96. lábj.!

106 Minden kor „gerilláit", „partizánjait" – a politikai álláspontól függően – vagy „szabadságharcosoknak" vagy „terroristáknak" nevezik. A szóban forgó szikáriusokat ennek megfelelően „buzgólkodóknak" (*dzélótész*) vagy „rablóknak" (*lésztész*) hívták. Jézus az utóbbi nevet használta. Vö. 94. lábj.

107 Vö. Mt 28,19a; Lk 24,47. (E két hely jézusi eredetiségét nagyon sok exegéta vitatja, sőt tagadja; ám nem nehéz hitelesnek tartani őket, ha Mk 11,17a-t tekintjük hermeneutikai horizontjuknak.)

108 A héberben a békesség (*salóm*) a bel- és külpolitikai békét, az ember „belső békéjét", s az Istentől jövő boldogságot és üdvösséget egyaránt jelenti.

feltételeit!" (Lk 19,42) – Sírása és szomorú felsóhajtása megmutatja, hogy amilyen távol állt Jézustól az erőszakos (zelóta) nacionalizmus, olyan közel állt hozzá a más népeknek ártani nem akaró, igazi hazaszeretet. Megrendültséget sugárzó viselkedése és mondása azt jelenti: A szerető és megbocsátó Istenről, illetve az ellenségszeretetről szóló tanítása,[109] békeprogramjának elfogadása[110] fokozatosan elvezethette volna Jeruzsálemet (és egész Izraelt) a valódi és teljes körű békességre.[111]

Még megrendítőbb, hogy ez a kettős gond – a vallási alapú erőszak elutasítása és a hazaszeretet összekapcsolódása – utolsó útján, a kereszt hordozásakor is megnyilatkozik:

„Nagy népsokaság követte, meg asszonyok, akik gyászolták és siratták őt.[112] Jézus azonban hátrafordult hozzájuk, és ezt mondta: „Jeruzsálem leányai, ne miattam sírjatok! Sírjatok inkább magatok miatt és gyermekeitek miatt" (Lk 23,27–28)! – Jézus nem kér az asszonyok részvétnyilvánításából. ***Kemény elutasítását*** akkor érthetjük meg, ha tudatosítjuk, hogy ezek nem azok az asszonyok voltak, akik Galileától egészen a keresztig követték őt (Mk 15,40–41), hanem annak a „Jeruzsálemnek a leányai", amely elvetette őt és békeüzenetét, s még inkább, hogy az asszonyok sírása aligha csak a természetes részvét megnyilvánulása volt, hanem *Róma-ellenes tüntetés* is: a Jézus (és a vele együtt kivégzésre vitt zelóták?)

109 Mt 5,45; Lk 6,36 és Mt 5,38–48; Lk 6,27–36, különös tekintettel Mt 5,41-re, lásd 102. lábj.

110 Ennek *elvi* kifejtése a „názáreti székfoglaló": Lk 4,18–21; komm. 63. lábj., jelképes prófétai cselekedetben kifejeződő, *gyakorlati* megnyilatkozása pedig az, hogy szamáron vonult be Jeruzsálembe (Mk 11,1–7): ez ugyanis – kapcsolódva Zak 9,9–10-hez: „… alázatos és szamáron ül, szamárcsikó hátán… Eltünteti a harci szekereket… és a harci paripákat Jeruzsálemből…" – hatásosan fejezte ki békeprogramját, és azt is, hogy ellentmond a nemzeti felszabadítási (zelóta) várakozásoknak (konkrétan: a megszálló rómaiak erőszakkal való kiűzésének), mert nem tartja magát harci paripán járó, harcos politikai-nemzeti messiásnak.

111 És azt is jelenti: Jézus tanításának és példájának követése megóvta volna Izraelt a Rómával való végzetes konfliktustól. Viszont egyáltalán nem jelenti azt, hogy Jézus *konkrétan* előre látta volna Jeruzsálem 70-ben bekövetkezett lerombolását, és még kevésbé, hogy megjövendölte volna azt, amint Lk 19,43–44 mondja; csupán arról van szó, hogy Jézus világosan látta, előbb-utóbb (és többé-kevésbé szükségszerűen) hová vezet a vallásilag fűtött nemzeti felszabadítási politika, vö. 101. lábj. és 114. lábj.

112 Az elítélt siratása szokás volt Palesztinában, s a rómaiak engedélyezték is. A kísérők „nagy népsokaságra" és „asszonyokra" osztása mögött valószínűleg Zak 12,12–14 áll, de az is lehet, hogy a „nagy népsokaságot" csupán Lukács toldotta be egy olyan forrásanyagba, amely csak „asszonyokról" beszélt. A „gyászolás és siratás" szintén Zakariás könyvét idézi (12,10).

iránti részvét mellett ott izzott benne a rómaiakkal szembeni gyűlölet is. Jézus ezért önmagukra és gyermekeikre irányítja az asszonyok figyelmét: Óvakodjanak maguk is, és óvják gyermekeiket is a fanatikus és erőszakos nacionalizmustól.[113]

Azt, hogy valóban erre gondolt, illetve óvásának az indoklását szavainak folytatása tartalmazza: „Mert ha [már] a nedvdús fával ezeket teszik, mi történik [majd] a szárazzal?" (Lk 23,31) – A szövegösszefüggésből[114] nyilvánvaló, hogy az általános alany („teszik") nem azt jelenti: „az emberek" vagy „a sors", és még kevésbé „Isten", hanem egészen konkrétan: „a rómaiak", a figyelmeztetés értelme pedig: „Ha a rómaiak (pusztán taktikázásból) már velem is ilyen brutálisan bánnak el, jóllehet én csak »nedvdús fa« vagyok, az állam nem igazi, »eltüzelésre« alkalmatlan, veszélytelen »ellensége«, nem valódi lázadó – ***mit fognak tenni*** a tüzelésre valóban alkalmas »száraz fával«, ***a valódi lázadókkal***, a »szabadságharcosokkal«, ha egyszer kitör a fegyveres konfliktus?"[115]

A Golgotára vezető út már nem volt alkalmas arra, hogy Jézus hosszú prédikációt tartson az isten- és emberellenes zelótizmusról, de a pillanat lehetővé tett számára még egy utolsó figyelmeztetést. S miközben a főpapság a nép vallási megrontójaként elítélte, és politikai lázítóként kiszolgáltatta a rómaiaknak, Jézus – a kivégzésre menet is – népe sorsával törődött. Mindvégig megmaradt a valódi szeretet útján, ahogyan Getszemáni-kerti vívódásában megígérte Atyjának.[116]

* * *

113 Lukács itt betoldja az apokaliptikus ítélet „megjövendölését", ezzel azonban épp az ellenkezőjére fordítja Jézus mondanivalóját: a népe iránti aggódásból és jóságból Isten bosszúja és ítéletének tüze lesz (vö. Lk 13,35; komm. 868. lábj.; Lk 19,43–44; komm. 1302. lábj.; Lk 21,21–22; illetve Lk 3,9.17), és a figyelmetlen olvasó számára ráadásul lehetetlenné teszi, hogy fölismerje: a 31. versben a *rómaiakról* van szó.

114 Az asszonyok sírása Róma-ellenes tüntetés (is).

115 Természetesen ezt sem konkrét „jövendölésként" kell felfogni, hanem úgy, hogy Jézus rámutatott, hová vezethet a nacionalista gondolkodásmód (vö. 101. és 110. lábj.).

116 Mk 14,36: „…nem azt [fogom cselekedni], amit én akarok, hanem amit te." – Az eredetiben ez hiányos mondat: „De ne(m) az(t)…, amit én akarok, hanem amit te." A görög *ti* = mi(t) lehet alanyeset, de lehet tárgyeset is.

A mondat szokásos kiegészítése: „Ne az *történjék*, amit én akarok…" helytelen, mert ellentétben áll Jézus istenképével; az ő Istene nem akarja, hogy kegyetlenül megkínozzák és kivégezzék őt: sem azért, hogy ezzel engesztelést nyújtson neki (Róm 5,10), sem azért, hogy így mutassa meg irántunk való szeretetét (Jn 3,16; 1Jn 4,10), sem bármi egyéb okból. Isten nem „akarja", hogy Jézus szenvedjen, csak elviseli, ha mégis szenvednie „kell" e világ törvényszerűségeinek következtében (vö. Mk 8,31; komm. 434. lábj.). (E törvényszerűségeket ő alkotta meg, de nem függetlenítheti magát tőlük, ha nem akarja „bábszínházzá" lefokozni teremtését, illetve nem akar hazugságba, álságos megtévesztő műveletekbe bonyolódni.)

Befejezésképpen talán elég egy költői meg egy kevésbé költőinek tűnő kérdést föltenni:

A fentiek fényében csodálkozhatunk-e azon, hogy bár mindenkihez, még ellenségeihez is jó volt, Jézust mégis kivégezték?

Ha ma jönne el Jézus, az ún. keresztény világba, miben állna a valláskritikája?

Jézus istenképének és szellemiségének, valamint az adott lélektani helyzetnek egyaránt megfelel viszont a „Nem azt *fogom cselekedni*, amit én akarok…" kiegészítés. Eszerint: a) Isten csak azt akarja, azt kívánja tőle (mint minden embertől), hogy helyesen cselekedjék, még ha az szenvedésbe kerül is, vagyis egyenes gerinccel járja végig útját, félelem és gyűlölet nélkül; b) Jézusnak valódi „kísértése" lehetett, hogy megmagyarázza magának: *most* el kell menekülnie *innen*, hogy *később* eredményesebben dolgozhasson Istenért *másutt* (akár „pogány" vidéken is). A kitartást akarta Isten, az elmenekülést akarhatta Jézus. Jézus végkövetkeztetése: „Nem azt fogom cselekedni, amit én akarok, hanem amit te. *Itt és most* kell félelem és gyűlölet nélkül hirdetnem az örömüzenetet – a templomi hierarchiának, még ha az életembe kerül is!"

Czire Szabolcs[1]

A Jézussal kapcsolatos történeti szkepszis. A források kritikai értékelése

Jézus történetiségének kutatásával párhuzamosan jelentkezett Jézus történetiségének megkérdőjelezése is. Az alábbiakban e történeti szkepszis leggyakrabban elhangzó érveit tekintjük át, és szólaltatjuk meg a történeti Jézus-kutatás eredményei alapján megfogalmazható ellenérveket. Előtte röviden áttekintjük a kutatás nagyobb állomásait és az azokkal párhuzamosan jelentkező történeti szkepszis fontosabb képviselőit.

A német – és általában az európai – liberalizmus korában különösképpen divatossá vált ez az ahistorikus álláspont. Képviselői leginkább három megközelítési oldalról próbáltak érvelni álláspontjuk mellett. Az irodalomkritikai oldalról érkezők közül kiemelkedik Bruno Bauer (1809–1882), aki a bonni egyetemen arról beszélt, hogy a legkorábbi evangélium irodalmi, művészeti alkotás eredménye, így „történelmet" teremtő, és nem megjelenítő.[2] Bauer gondolatai

[1] Czire Szabolcs 1973-ban Székelykeresztúron született. 1991-től folytatott teológiai tanulmányokat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, az 1999–2000-es tanévben a Chicagói Egyetemhez tartozó Meadville/Lombard Theological School ösztöndíjasa volt, 2005-ben az oxfordi és manchesteri egyetemeken volt kutatói ösztöndíjas. Szociológiai végzettséget 2008-ban szerzett. A történeti Jézus-kutatás témakörben doktorált 2007-ben. Jelenleg a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán tanít bibliai és társadalomtudományi tárgyakat. Szakmai tagságok: Romániai Felekezetközi Bibliatársulat vezetőtanácsi tagja, a Romániai Biblikusok Szövetségének tagja, a Keresztény Magvető teológiai folyóirat szerkesztőségi tagja. Önálló kötetek: *A történeti Jézus. A kutatás múltja és jelene.* Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2009; *Újszövetségi bevezetés interdiszciplináris megközelítésben.* Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2010. Fontosabb biblikus publikációk: *Az irodalmi függőség kérdése Tamás evangéliuma és a szinoptikusok között a közös példázatok tükrében.* KerMagv. 2004/3, 105–139.; *Jézus csodáinak értelmezéstörténete a felvilágosodástól napjainkig.* Református Szemle 2005/2, 131–180.; *Jézus világának mikroszociológiai/antropológiai dimenziói. Becsület és szégyen, kollektív személyiség.* KerMagv. 2006/3, 256–271.; *Isten országa kutatástörténete a történeti Jézus-kutatás kontextusában.* KerMagv. 2006/4, 387–403. és 2007/1,16–38.; *A történeti Jézus asztalközössége és az úrvacsora gyakorlata.* In: *Isten és ember szolgálatában.* Erdő János emlékezete. Kolozsvár, 2007, 56–116.

[2] Bauer, Bruno: *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (3 kötet). Friedrich Otto, 1841–1842, I./76–79; *Kritik der Evangelien und Geschichte ihres Ursprungs* (4 kötet). Verlag von Gustav Sempel, 1850–1851, III./62–71.

nagy hatást gyakoroltak a holland és angol radikálisokra, akik gyakran társadalomtudományi gondolatmenettel kiegészítve kérdőjelezték meg Jézus történetiségét. A holland Van Hoekstra 1871-ben tételesen igyekezett bizonyítani, hogy Márk evangéliuma jelképes költői alkotás, és nem tartalmaz Jézussal kapcsolatos életrajzi adatokat. Allard Pierson 1878-ban a Hegyi beszédet Jeruzsálem pusztulása utáni zsidó bölcsességi gyűjteménynek tekinti, amit a felmagasztalt Jézus szájába adtak.[3] Az angol radikalizmus képviselői közül kiemelkedik John M. Robertson[4] és Thomas Whittaker[5], akik a huszadik századforduló táján írt műveikben, általános vallásfejlődési elméletek alapján közelítve az evangéliumokhoz, arra a következtetésre jutnak, hogy azok eredetileg a hellenista világban oly népszerű kegyes népi misztériumjátékokként íródott művek. A német Albert Kalthoff[6] arra törekedett, hogy az addig ilyen megközelítések által nagy kivételként kezelt kereszténységet gazdasági, politikai és társadalmi folyamatokra vezesse vissza. Ennek eredményeként Jézust egy olyan vallási szükséglet termékének tekinti, amely szükségletet egy, a messianisztikus váradalmak talajából kinövő, társadalmi mozgalom hívott életre. A legtöbb mű az összehasonlító vallástudomány oldaláról közelített a kérdéshez. Ezen belül is a mítoszkutatás tűnt a legalkalmasabbnak. A Közel-Kelet vallási hagyományai felé fordulással egyre több evangéliumi párhuzam kerül napfényre. De ezeket egyes kutatók nem párhuzamként értelmezték, hanem olyan forrásként, amelyek alapján Jézus történet(iség)ét megalkották. A legnagyobb hatású név itt Arthur Drews (1865–1935), aki szerint Jézus, egy már a kereszténység előtt létező mítosznak, a meghaló és feltámadó istenember mítosznak a konkretizálása, jellegzetes variációja.[7] (Adolf von Harnach cáfolja, mint korábban Kalthoffot is, de nyilvános vitát nem vállal, mert úgy gondolja, hogy nem méltók az ő jelenlétére.) Drews lényegében élete végéig folytatta korábbi állítása igazolását, az evangéliumok újabb és újabb részeinek mitikus párhuzamait felmutatva. 1924-től aztán a gnosztikus-eredet elmélete mellé állt, mert a gnoszticizmus igazolhatóan korábbi, mint a kereszténység, és szinkretista jellegénél fogva tartalmazza a térség mítoszainak jó részét, de legfőképpen az istenember-mítoszt.

3 Pierson, Allard: *De Bergrede en andere synoptische Fragmenten.* Van Kampen & Zoon, 1878.

4 Robertson, John M.: *Christianity and Mythology*. London, Watts & CO, 1900.

5 Whittaker, Thomas: *The Origins of Christianity*. London, Watts & CO, 1904.

6 Kalthoff, Albert: *Das Christusproblem. Grundlinien einer Sozialtheologie* (2 kötet). Leipzig, E. Diederichs, 1902.

7 Drews, Arthur: *Die Christusmythe*. Leipzig, E. Diederichs, 1909.

A következő évtizedekben a dialektikus teológia, illetve a kérügma-teológia Jézus történetiségének kérdését háttérbe szorította, így az azt megkérdőjelező szkepszis is elhalkult. A hatvanas, de inkább a hetvenes évektől vált újra meghatározóvá egy hang, amely sok tekintetben a mai „mitikusok" irányadója: George Albert Weels. Tanulmányai és könyvei folyamatosan jelentek meg a hatvanas évek végétől, legutóbb két összefoglaló kötete 1996-ban és 1998-ban.[8]

A kilencvenes évektől, amikor a „harmadik kérdés" históriai optimizmusa talán csak a német liberalizmus koráéhoz hasonlítható, de eszköztára összehasonlíthatatlanul gazdagabb, a történeti szkepszis újra elkezdte termelni kérdőjeleit és könyveit, nemritkán hallatlan elméleteit.[9] Ugyanakkor, bár a keresztény teológiában az ötvenes évektől újra egyértelművé válik Jézus történetiségének fontossága, a szkepszis nem csak „kívülről", de gyakran „belülről" is felmerül: vajon elég biztos talajon áll-e a kutatásunk? Vajon elég megbízhatóak-e eszközeink, módszereink, értelmezéseink?

A tudományos kutatásnak számolnia kell a történeti szkepticizmus oldaláról megfogalmazódó ellenvetésekkel. Az alábbiakban a leggyakrabban előforduló 13 történeti ellenvetést, és az azokra adható válaszokat nézzük meg Gerd Theissen és Anette Merz tanulmánya alapján.[10] Mindenik esetben először a szkepszis hangja szólal meg konkrét állításokkal, majd a lényegesebb ellenérveket sorakoztatjuk fel.

8 Weels, George Albert: *The Jesus Legend.* Open Court Publishing Company, 1996; Uö: *The Jesus Myth.* Open Court Publishing Company, 1998.

9 Néhány jelentősebb mai könyv a történeti szkepszis témakörben: Freke, Timothy – Gandy, Peter: *The Jesus Mysteries. Was the "Original Jesus" a Pagan God?* New York, Three Rivers Press, 1999; Acharya S: *The Christ Conspiracy. The Greatest Story Ever Sold*. Kempton IL, Adventures Unlimited Press, 1999. Ellegard, Alvar: *Jesus. One Hundred Years Before Christ*. New York, Overlook Press, 1999; Price, Robert M.: *Deconstructing Jesus.* New York, Prometheus Books, 2000; Uö: *The Case Against the Case for Christ. A New Testament Scholar Refutes the Reverend Lee Strobel.* New Jersey, American Atheist Press, 2010; Zindler, Frank R.: *The Jesus the Jews Never Knew. Sepher Toldoth Yeshu and the Quest of the Historical Jesus in Jewish Sources.* New Jersey, American Atheist Press, 2003; Ehrman, Bart D.: *Misquoting Jesus. The Story behind Who Changed the Bible and Why.* New York, Harper Collins, 2005; Doherty, Earl: *Jesus: Neither God Nor Man. The Case for a Mythical Jesus*. Ottawa, Age of Reason Publications, 2009; Fitzgerald, David: Nailed: *Ten Christian Myths That Show Jesus Never Existed at All*. Lulu.com, 2010.

10 Theissen, Gerd és Merz, Anette: *Dreizehn Einwände historischer Skepsis gegen die historische Auswertbarkeit der Jesusüberlieferung und Argumente zu ihrer Wiederlegung.* In: *Der historische Jesus: Ein Lehrbuch.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996, 96–125.

1. A nem-keresztény források hallgatása Jézusról

Ez a hallgatás olyankor a legfeltűnőbb, amikor az egyes szerzők tárgyköre szempontjából elvárt lenne, hogy említést tegyenek Jézusról.

Alexandriai Philo, Jézus kortársa, amikor Pilátus kegyetlenségeiről és embertelenségeiről ír, nem említi Jézust.

A tiberiaszi Jusztusz, Josephus kortársa, két mára elveszett könyvében (A zsidó királyok története, és A zsidó háború története – Photiusz idézi a műveket) nem tesz említést Jézusról.

Ellenérvek:

a) *Az antik források sok olyan személlyel kapcsolatban hallgatnak, akiknek a történelmi léte vitathatatlan.*

Keresztelő Jánost megemlíti Josephus és egy mandeus szöveg, de nem említi Philo, Pál és általában a rabbinikus szövegek.

Pált igazolják autentikus levelei, de nincs megemlítve sem Josephusnál, sem más nem-keresztény forrásokban.

Az Igazság Tanítója egyedül a qumráni iratokból ismert, és nem említi egyetlen olyan forrás sem, amely egyébként az esszénusokról beszél (Josephus, Philo vagy az idősebb Pliniusz.)

Hillel rabbit, akihez egész hagyomány és iskola is fűződik, Jospehus nem említi, jóllehet ő magát volt farizeusnak tartja.

Bar Kochba, a 132–135 közötti rómaiak elleni zsidó felkelés messianisztikus vezére nem kerül említésre akkor, amikor Dio Cassius a felkelés történetét megírja.

b) *Jézus említése az antik forrásokban minden kétséget kizáróan bizonyítja történetiségét.*

Egymástól teljesen független pogány források tesznek említést Jézusról. Ezek közül a három legfontosabb személy: Josephus, a zsidó arisztokrata és történetíró, Sarapion, a szír filozófus, és Tacitus, a római államférfi és történész. Mindhárman tudnak Jézus kivégzéséről, amely esemény a később kialakuló Jézus-kultusz összefüggéséből nézve előnytelen volt, ami eleve valószínűtlenné teszi a későbbi beillesztéseket (vö. 1Kor 1,18).

2. Pál leveleinek „mitikus" Krisztusa

Pál levelei mint a legkorábbi keresztény iratok Jézust szinte teljes egészében mitikus lényként mutatják be, akinek a földi léte mindössze átmenetet képez preegzisztenciája és felemeltetése között. Felvetődik a kérdés, hogy vajon Pál idejében egyáltalán létezett-e Jézussal kapcsolatban az, amit később szinoptikus hagyományként ismerhettünk meg.

Ellenérvek:

a) Pál már a negyvenes–ötvenes években igazolja bizonyos szinoptikus hagyomány létét. Néhány sajátos esetben azokat többé-kevésbé pontosan idézi is, de valószínűleg jelentősen szélesebb Jézus-hagyományról tudott, mint amire konkrét utalást is tesz.

Ilyen félreismerhetetlenül idézett mondásoknak tekinthetőek a következők: a házasságról szóló kérdés az 1Kor 7,10–16-ban, az evangéliumból élés rendelete (1Kor 9,14), az úrvacsora szereztetésének szavai az 1Kor 11,23–25-ben. Két további esetben valószínűleg Pál a mezei prédikáció parancsolatait idézi: a Róm 12,14.17-ben: „Áldjátok azokat, akik üldöznek titeket; áldjátok, és ne átkozzátok. Ne fizessetek senkinek rosszal a rosszért." (vö. Lk 6,27–36) A másik példa a Róm 14,13-ban: „Többé tehát ne ítélkezzünk egymás felett…" mintha Jézus ítélkezés elleni parancsát idézné (vö. Lk 6,37).

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Pál a szereztetés szavainak ismertetését megelőzően ezt mondja: „Jézus azon az éjszakán, amikor elárultatott." Valószínűleg jelentősen több részletet tudott, mint amennyi leveleiben megjelenik.

b) Személyi okok: Pál látomása és az apostolokkal szembeni „versenyhelyzete" arra vezette Pált, hogy elsősorban a keresztre és a feltámadásra építse üzenetét.

Pál üzenetében e „felmagasztalt Krisztus" fényében értelmeződnek újra az életrajzi vonatkozások is. A páli krisztológiában a feszültséget épp ez a „felmagasztalt" mennyei lény és a megfeszített Jézus közti dichotómia adja.

Amikor a többi apostollal szembeni autoritását védelmezi, akik a földi Jézussal való közvetlen kapcsolatukra apellálnak, akkor Pál a 2Kor 5,16-ban ennek legitimitását általában függeszti fel: „Úgyhogy mi ezentúl senkit nem ismerünk test szerint: ha ismerjük is Krisztust test szerint, most már őt sem így ismerjük."

c) *Teológiai szempontok: Pálnál Jézus imádat tárgya lesz, akinek ezért az emberi vonatkozását kerüli. A zsidó monoteizmus számára az imádat egyedül Istennek járt ki, de semmiképpen egy isteni méltóságot kapott földi embernek.*

Az őskereszténység korában a zsidók Isten mellett hittek más mennyei lények létezésében (angyalok, „Ember Fia", Bölcsesség vagy Logosz). Hagyományaik arról is tudtak, hogy Isten felemelhet magához embereket (pl. Énok). Mindemellett alkut nem ismerve tiltakoztak az ellen, ha valaki magát istenné tette (Jn 5,18; 10,33), és a kultikus imádat tárgyává lett (vö. ApCsel 12,21–23; 14,8–18). Ezért a zsidó Pál figyelme a keresztre és a feltámadásra összpontosult: Isten a megfeszített Krisztust kizárólag saját akaratából emelte fel önmaga mellé. Pál számára idegenül kellett, hogy hassanak azok a hagyományok, amelyek már a földi Jézusnak a felemeltetett Krisztus méltóságát tulajdonították.

d) *Formatörténeti és szociológiai érvek is felhozhatók: Pálnál a Jézus-hagyomány levélirodalomba tagolódik be, mely megváltozott gyülekezeti helyzethez igazodik.*

János levelei minden bizonnyal feltételezik János evangéliumának meglétét, de egyetlen helyen sem idézik szó szerint. Még a szeretet új parancsolata, amely az evangéliumban központi helyet foglal el, sem jelenik meg a levelekben. Ebből téves lenne azt a következtetést levonni, hogy János levelei semmit sem tudnak a jánosi Jézus-hagyományról, vagy hogy nem létezett Jézus-hagyomány a jánosi közösségekben. Hasonló a helyzet a páli levelekkel is.

A levélirodalom, időben fel egészen az apostoli atyákig, meglepően kevés jézusi mondást idéz. Talán az lehet ennek magyarázata, hogy a szinoptikus hagyományok etikai radikalizmusa nem illett jól ahhoz az élethelyzethez, amelyben a letelepedett keresztény gyülekezetek éltek. Tudomásunk szerint ennek az élethelyzetnek nem alakult ki a maga önálló Jézus-hagyományt közvetítő formája, ennek az őskereszténységen belüli terjesztését mindenütt az evangéliumok végezték.

3. János történetietlen Krisztus-ábrázolása

Áthidalhatatlan ellentmondások vannak János és a szinoptikusok Jézus-ábrázolása között (időrendi, hit a preegzisztenciájában, beszédek stílusa stb.).

Az ellentmondás leginkább a következőkben fejeződik ki:

Időrendiség: János szerint Jézus nyilvános működése legkevesebb három évig tartott (3 húsvét), és keresztre feszítése az ünnep előtti napon történt. A szinoptikusok mintha egy évi nyilvános működést feltételeznének, a keresztre feszítés pedig az ünnepen történt.

Preegzisztencia: Jánosnál Jézus egy földön járó mennyei lény, mindenek teremtője, aki saját előlétének tudatában van. Ezzel szemben a szinoptikusok nem tudnak Jézus preegzisztenciájáról.

A beszédek stílusa: Jánosnál hosszú, elvont teológiai fejtegetéseket találunk, gyakran az „Én vagyok" bevezető formulával összekapcsolva, melyek ellentmondásban állnak a szinoptikusok rövid mondásaival és példázataival.

Ellenérvek:

a) *A János evangéliumában megjelenő Krisztus-kép egy sajátos fejlődés eredménye, amely a jánosi körre korlátozódik, míg a szinoptikusoknál is megjelenő hagyomány a legszélesebb hagyományrétegekben fellelhető.*

Míg a szinoptikusoknál fellelhető anyagnak több egymástól független hagyományon belül megtaláljuk a párhuzamát, addig a sajátosan jánosi krisztológia a jánosi körön belüli sajátos fejlődés eredményének tekintendő, ugyanis a széles körben igazolható hagyománytól alapvetően eltér (Mt 11,27 kivétel). Éppen ezért a szinoptikusok történelmi hitelessége valószínűbb azzal a megjegyzéssel, hogy a mondásokat és az elbeszélő részeket külön lehet és kell vizsgálni.

b) *Tamás evangéliuma számos szinoptikus mondást használ, egy a jánositól eltérő gnosztikus színezettel, a hasonlóság mégis jól felismerhető.*

Jánosnál is egy egész sor szinoptikus mondás épül be a hosszú beszédkompozíciókba (Jn 2,19; 3,3; 4,44; 13,20; 13,16; 15,20; 15,7b; 16,32; 18,11; 20,23). Mindez jól mutatja, hogy korábban alakult ki egy, a szinoptikusokhoz közel álló hagyományanyag, mint annak a szinoptikusokban való tükröződése.

c) János evangéliuma történetileg megbízható anyagot őrizhetett meg azokban az elbeszélő részekben, ahol a sajátos jánosi krisztológiai vonatkozások kevésbé érvényesültek.

Például Jézus halálának az ünnep előtti napra helyezése egyezik a Mk 14. fejezetének a logikájával.

Ugyanakkor a politikai vonatkozások Jánosnál gyakran tisztábban jelennek meg. Például a Jn 6,14–15-ben, ahol a tömeg királlyá akarja tenni Jézust, a 11,45–53-ban, ahol a szanhedrin Jézus fölötti halálos ítéletének politikai motivációja van, vagy a 19,12-ben, ahol Pilátust a császárral szembeni hűtlenség vádjával kényszerítik a kivégzés elrendelésére.

4. A húsvéti események visszafele érvényesítése

A húsvéti hit olyannyira átformálta a húsvét előtti hagyományt, hogy a kettő megkülönböztetése, szétválasztása bizonytalanná, akár lehetetlenné vált.

Nem lehet kétséges, hogy a tanítványok nagymértékben átértelmezték a Jézus életében történteket a halála után történtek fényében. János erre közvetlenül utal (14,26; 2,22; 12,16). Ugyanakkor számos húsvéti elbeszéléskörhöz tartozó motívumot vetítettek vissza Jézus életébe. Néhány példa:

– A csodás halfogás a Jn 21,1–14-ben (és talán Péter evangéliumában) húsvét után történt, míg a Lk 5,1–11-ben a tanítványok elhívatási történetének része.

– A Mk 6,45–52-ben Jézus a vízen jár, mely motívum valószínűleg húsvét utáni eredetileg.

– A Róm 1,3 szerint Jézus feltámadása után lett „Isten Fia". Ezzel szemben a Mt 11,27-ben Jézus már földi működése alatt beszél arról, hogy ő Isten Fia, akinek az Atya mindent átadott.

– Az ApCsel 13,33-ban a Zsolt 2,7 (Az én fiam vagy! Fiammá fogadtalak ma téged!) úgy van idézve, mint a feltámadást igazoló ószövetségi hely. Ugyanez a vers az evangéliumokban úgy jelenik meg, mint a kereszteléskor megszólaló mennyei hang (Mk 1,11 és par.)

– A Jn 20,21 szerint a feltámadott Jézus küldi ki tanítványait: „Ahogyan engem elküldött az Atya, én is elküldelek titeket." A szinoptikusoknál egy nagyon hasonló mondás (Mt 10,40; Mk 9,37b; Lk 10,16) Jézus földi működésének idején hangzik el.

– A húsvét utáni eseményekben Jézus a tér és idő kategóriái fölött álló lényként jelenik meg. Zárt ajtón halad át, hogy tanítványaival lehessen (Jn 20,19). A Mt 18,20 szerint Jézus még életében ígéretet tett egy ilyen mindenütt jelenvalóságra: „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben: ott vagyok közöttük."

Ellenérvek:

a) *A húsvét utáni események visszavetítésére kétségtelenül sor kerül, legtöbbször azonban a húsvét előtti események adnak erre alapot. A két idősíkot ma egymástól gyakran nem tudjuk elválasztani.*

A Mk 1,16–18 szerint Péter elhívására halászat közben kerül sor. Csak ebből kiindulva érthető, hogy miként kapcsolódik az elhíváshoz a csodálatos halfogás története (vö. Lk 5,1–11).

Jézus valószínűleg csónakkal gyakran átkelt a Genezáret-taván. Csak ebből a helyzetből érthető, hogy a húsvét utáni vízen járás motívuma hogyan nyer korábbi alkalmazást.

Jézus valószínűleg már életében beszélt a bűnök bocsánatáról. Keresztelő keresztsége a „bűnök bocsánatára" történt (Mk 1,4). Jézus vámszedőkkel és bűnösökkel való barátsága ezt gyakorlatba ültette. Erre a gondolati alapra épülhetett rá a bűnök bocsánatának hatalma már a földi Jézushoz kapcsoltan a Mt 18,18-ban.

b) *A húsvét utáni időszak visszavetülése nem nyomta el egészen, és nem tette felismerhetetlenné a húsvét előtti viszonyulást Jézushoz.*

Jézus családjának vádja, hogy Jézus „magán kívül van" (Mk 3,21) egészen bizonyosan nem visszavetítés, ha figyelembe vesszük Jézus családjának őskeresztténységen belüli nagy tekintélyét.

A vád, mely szerint Jézus „falánk és részeges ember, vámszedők és bűnösök barátja" (Mt 11,19), biztosan nem a már felmagasztalt Krisztusra utal.

A vád, mely szerint Jézus Belzebub szövetségese lenne, kizárólag csak a földi Jézus gyógyításaival/exorcizmusaival hozható összefüggésbe (Mt 12,22–31).

A szóbeszéd, amely szerint Jézus a feltámadott Keresztelő János lenne (Mk 6,14), feltételezi, hogy Jézus születése és származása még nem volt arra az időre tisztázott.

Bár kétségtelen tehát, hogy a húsvéti hit lenyomatot hagyott a korábbi hagyományokon. Ezt a hatást azonban esetről esetre kell vizsgálni, nem elég azt általánosan feltételezni. A húsvéti „választóvonal" nem tette felismerhetetlenné vagy történetietlenné a húsvét előtti eseményeket.

c) *A húsvét utáni visszavetítések elsősorban Jézus személyét és halálának értelmét kívánják megmagyarázni. Így azokat az adott témakörök összefüggésében óvatosan körülhatárolhatjuk, és a húsvét előtti „leletek" alapján relativizálhatjuk.*

A húsvét utáni hit visszavetítésével találkozunk, amikor már a földi Jézus „Isten Fiának" (Mk 1,9–11; Mt 11,27 – szemben a Róm 1,3-mal), mindenhatónak (Mt 11,27) és mindenütt jelenlevőnek (Mt 18,20) van nyilvánítva. De hasonlóképpen, a hagyományok megőrizték a húsvét előtti elemeket is: Jézus visszautasítja, hogy „jónak" nevezzék, mert csak egyedül Isten jó (Mk 10,18). Őt is a „bűnök bocsánatára" keresztelték (Mk 1,9 az 1,4-el). Nem minden esetben volt sikeres gyógyítói tevékenységében (Mk 6,5).

Megalázó kivégzésének „botránya" húsvét utáni értelmezéseket szült (amilyen pl. a Mk 10,45), vagy szenvedéseinek korábbi megjövendölését (amilyen a Mk 8,31). De a Lk 13,34-ben még felismerhető egy sejtetés arról, amely szerint Jézus talán arra számított, hogy egy prófétához méltóan megkövezik (és nem keresztre feszítik, mint egy lázadót).

5. A szinoptikus evangéliumok időbeli távolsága

A szinoptikusok keletkezése 40–70 évvel Jézus halála utánra tehető, ráadásul Palesztinán kívül és görög nyelven, nem pedig Jézus és az első követők szülőföldjén és anyanyelvén.

Ellenérvek:

a) *Egyéni és vegyes hagyományok messze a szinoptikus evangéliumok keletkezése előtti időben igazolhatók.*

Nem csak ún. „kis egységek", de „nagy egységek" is igazolhatóan már a 40-es és 50-es években keletkeztek:

– Amennyiben a szinoptikus apokalipszis (Mk 13) Caligula viszontagságos idejére utal, keletkezése 39/40–re esik.

– A szenvedéstörténet is a 40-es években keletkezhetett. Ennek egyik érve a még mindig életben levő szereplők névtelenségének biztosítása. Míg általában a szenvedéstörténet szereplői név szerint vannak megemlítve, addig a karhatalommal kapcsolatba kerülő két szereplő nincs nevesítve: aki a letartóztatáskor kardot ránt és a félmeztelenül elszaladó ifjú (Mk 14,47.51).

– A megkísértési történetben, amely a Q-forrásból származik, Caligula idejének jellemzőit fedezhetjük fel. Ugyanakkor a forráson belüli farizeus-ábrázolás leginkább a palesztinai zsidó–kereszténység együttélés idejének viszonyait idézi, ami 58–62 közé tehető.

b) *Az egyes hagyományok olyan sok sajátosan palesztinai elemet, „helyi színezést" tartalmaznak, hogy egy Palesztinán kívüli keletkezés kizártnak látszik.*

A Mt 11,7–9-ben a „szélingatta nádszál" valószínűleg Heródes Antipas pénzére utal gúnyosan, amelyen nádszál jelenik meg, és amely kizárólag a Római Birodalom e szűk területén volt forgalomban.

A Mk 7,24–30-ban szereplő „pogány asszony" története csak a Galilea és Tírusz vidéke közötti vallási feszültségből érthető meg.

A Mk 1,4-ben a „pusztában keresztelt" ellentmondásos kifejezés csak annak érthető, aki tudja, hogy a Jordán, mielőtt beletorkollna a Holt-tengerbe, pusztán halad keresztül.

c) *Az arámról a görögre való fordítás nem jelenthetett nagy törést, mivel Szíria eleve kétnyelvű terület volt.*

Feltételezhető, hogy Jézus tanítványai is tudtak legalább alapfokon görögül. Ez egy vámszedő esetében munkája részét kellett, hogy jelentse, de a halászok esetében is igen valószínű volt.

Ugyanakkor a nyelvi átmenetek nem feltétlenül hozzák magukkal az eredeti értelem elhibázását. Tamás evangéliuma például eredetileg görög nyelven íródott, de a rendelkezésünkre álló kopt fordításban is világosan felismerhetők a szinoptikus mondások.

6. A Jézus-hagyomány szándéka

Nem a hiteles történeti közlés, hanem a jelenhez szólás (kérügma) szándéka rögzítette a Jézus-hagyományt. Az evangélium nem történetírás, hanem bizonyságtevő, hitterjesztő irat.

Ellenérvek:

a) *A Jézus-hagyományt szó szerint „visszaemlékezésnek" nevezik.*

Justinosz apológiájában (Apológia I, 67) az istentiszteleten olvasandó szentírást szó szerint „az apostolok visszaemlékezéseinek" nevezi.

Az ApCsel 11,16-ban Péter visszaemlékszik Jézusnak egy mondására: „Ekkor eszembe jutott az Úr szava, aki így szólt: János vízzel keresztelt, de ti Szentlélekkel fogtok megkereszteltetni."

A visszaemlékezés szándéka nem egyértelműen jelenti azt is, hogy a visszaemlékezés tárgya egy autentikus jézusi mondás, mint ahogy ezt az említett ApCsel 11,16-ban is láthatjuk. De jól mutatja Jézus történetének és szavainak megőrzési szándékát.

b) *Az evangéliumokban is az emlékezés mentén formálódott a Jézus-hagyomány. Az evangéliumok mint történetírási eszközökkel megalkotott életrajzi elbeszélések, és mint a szereplők világos azonosítását lehetővé tevő iratok.*

Az evangéliumok eltagadhatatlan propagandisztikus sajátosságaik ellenére betagolhatóak a nagyon sokszínű hellenista életrajzírás műfajába. Ennek a műfajnak közös jellemzője, hogy valós történeti személyeket jelenít meg.

Mindenik evangélium használ történetírási elemeket, amelyeknek egyfajta időbeli távolságérzékeltető szerepük van: a múltat világosan elkülönítik a jelentől (pl. Mk 2,20). Ráadásul olyan eseményeket is elbeszélnek, melyek történeti időszerűsége megszűnt, például amikor Jézus a templomra esküvésről beszél a Mt 23,16-ban.

A titoktartási felhívás húsvét után érvényét veszti, az evangéliumban mégis megjelenik (pl. Mk 9,9). Máténál Jézus csak Izráelen belüli misszióra ad utasítást, amely húsvét után már nyitott a pogányok felé is (Mt 10,5.23 és 28,19). Lukács tanítványokat kiküldő beszédében olyan etikai radikalizmus szerepel, amely érvényét veszíti húsvét után, tehát visszavonásra kerül (Lk 10 vö. Lk 22,35–39).

Ugyanakkor mindenik evangélium lehetőséget kínál a szereplők és szerepek világos azonosítására: Jézus és tanítványai úgy vannak megjelenítve, hogy az olvasó „beléphessen szerepükbe". A tanítványok a tanítványság modelljét kínálják. Jézus a példakép és tekintély minden keresztény számára, de egyben a szenvedés modellje is.

Nem játszhatjuk ki tehát az evangéliumokban természetszerűleg jelen levő prédikálási szándékot az emlékezés szándékával szemben. Az evangéliumok időbeli távolságjelző elemekkel megírt életrajzi elbeszélések, melyek ugyanakkor világos azonosítást tesznek lehetővé. Az evangéliumok célja úgy emlékezni, hogy a mindenkori jelenben lehetővé tegyék a keresztény identitás felismerését.

3) *Jézus emlékezete az evangéliumban olyan szereplőkkel kapcsolódik össze, akik esetében az elbeszélés tényközlő szándéka vitán felül áll: Keresztelő János, Heródes Antipas, Pontius Pilátus. Az ő esetükben történelmi analógiák bizonyítják az evangéliumi bemutatás hitelességét.*

Kétségtelen, hogy a fenti szereplők megjelenítési szándéka alapjaiban különbözik Jézus bemutatásától, de az általuk teremtett történeti kontextus jól mutatja az evangélisták történeti érdeklődését. Ugyanakkor feltételezhető, hogy miként ezen személyek esetében, úgy Jézus és története esetében is a történetiség ténye igazolható, természetesen a kérügmatikus közlésmódba ágyazottan.

7. Az élethelyzethez való alkalmazás

A Jézus-hagyományt elsősorban az az élethelyzet (Sitz im Leben) formálta, amelyben az használatban volt. A közösségi igények saját szükségleteik szerint formálták a hagyományt, gyakran a felismerhetetlenségig.

A jellegzetesen formatörténeti szkepticizmus szólal itt meg, amely a Jézus-hagyományok történeti, közösségi beágyazottságát, élethelyzetét tanulmányozza. Ha a hagyományokat az azokat őrző és továbbadó közösségek formálják, akkor már csak egy lépés annak a kijelentése, hogy nem csak formálják, de alkotják is.

Ellenérvek:

a) *A 30–60 közötti időszak nem minden közösségi igénye nyert kifejeződést a szinoptikus hagyományban.*

A körülmetélkedés kérdése, amely a Galata-levél és az ApCsel 15 szerint a 40-es évek vitakérdése volt, egyáltalán nem jelentkezik a szinoptikusoknál (egyedül a Tamás 53-ban).

A közösségen belüli autoritások legitimálásával sem találkozunk. Sehol nem találunk Jézusnak tulajdonított mondásokat a presbiterekről, püspökökről vagy diakónusokról, pedig tudjuk, hogy Jeruzsálemben már a 40-es évektől vannak presbiterek (ApCsel 11,30; 15,6).

Jézus családja meghatározó szerepet töltött be az őskereszténység legkorábbi évtizedeiben (ApCsel 1,14), különösképpen Jakab (Gal 1,19; 2,9; ApCsel 15,13; 21,18). Ennek semmiféle nyomával nem találkozunk a szinoptikusoknál, sőt ellenkezőleg, Jézus és családja közötti feszültségről nyerünk tudomást (Mk 3,21). Jánosnál Jézus hitetlen testvéreiről olvasunk (Jn 7,5). Egyedül Tamás evangéliuma előlegezi meg Jakabnak későbbi elöljárói pozícióját (Tam 12).

b) *A Jézus-mozgalom összehasonlítható akár későbbi „millenista" mozgalmakkal is, melyek egészen a 19. és 20. századig nyomon követhetőek, főként a gyarmatterületeken. Ezeknek a mozgalmaknak a középpontjában mindig az alapító karizmatikus személy állt, aki meghatározta a hagyomány alakulását, és nem fordítva.*

Természetesen az összehasonlítás újabb modellekkel csak megfelelő körültekintéssel tehető meg. Abban azonban az összehasonlítás mindenképpen megállja a helyét, hogy mindkét esetben egy ősi, hódító, elnyomó kultúra feszültségében jelentkező olyan ellenállásról van szó, amely a közeli radikális fordulópontot vizionálja. Ezek a mozgalmak mindig kitermelik a maguk karizmatikus személyiségeit, akik aztán alapjaiban meghatározzák az adott tradíció jellegét és fejlődését, és nem fordítva. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy ez nem volt másként Jézus és a nevéhez kapcsolódó mozgalom esetében sem.

c) *Igazolást nyert, hogy a szinoptikus hagyomány egy egész sor olyan mondást őrzött meg, amelyek „vándor karizmatikusok" közvetítésével maradtak fenn, és amelyek nem egyeztethetők össze a szinoptikusok gyülekezeti élethelyzetével.*

Korábban az újszövetségi kutatás a Jézus-mozgalom vándortanítói jellegét és az első keresztény gyülekezetek letelepedett, helyi jellegét élesen szembeállítva egészen eltérő élethelyzetre vezette vissza. A későbbi kutatás azonban felismerte a „vándorkarizmatikusok" jelentőségét, és ezzel épp a dolog fordítottja igazolódott: épp ezek a vándortanítók álltak a helyi közösségek első évei mögött, és ők hozták létre a Jézus-mondásoknak azokat a gyűjteményeit (Q, Tamás evangéliuma), amely mondások aztán a helyi közösségek sajátos szükségleteiből kinövő evangéliumok alapját képezték.

8. A szentírási igazolás teremtő ereje

A Jézussal kapcsolatos emlékeiket az első keresztények nem csak, hogy az Ószövetség fényében értelmezték, de annak alapján formálták is. A Szentírás isteni tekintélyét hitelesebbnek tartották, mint az emberi szemtanúk bizonyságtételét.

E produktív tevékenység jól igazolható a *paralelizmus membrorum* félreértéseiből. Ami a héber költészetben ugyanannak az állításnak színező, más fogalmakkal ismétlő kifejezése, az némely esetben az újszövetségi alkalmazás rendjén külön eseményekre esik szét.

A Zak 9,9 a (messiási) király bevonulását így írja le: „szamáron ül, szamárcsikó hátán". Tehát egyetlen állatról van szó (akárcsak a Jn 12,14-ben). Máté azonban két állatról beszél: „a szamarat a csikójával együtt" (Mt 21,7).

A Zsolt 22,19-ben: „Megosztoznak ruháimon, köntösömre sorsot vetnek." Vagyis egyetlen folyamatról van szó (mint a Mk 15,24-ben). Péter evangéliuma ezt két eseményre bontja (12), akárcsak János evangéliuma, amely a sorsvetés miértjére még külön magyarázatot is szolgáltat (Jn 19,23–24).

Ellenérvek:

a) *Az első keresztények számára az Ószövetség gyakran segített Jézussal kapcsolatban ismert, némelykor „botrányos" események értelmezésében: Jézus galileai származása, a tanítványok árulása, a templom megtisztítása, Jézus kivégzése. Ilyenkor az ószövetségi értelmezés feltételez egy értelmezésre váró, már meglévő eseményt.*

Ilyenek például: Mt 4,12–16 ~ Ézs 8,23–9,1 (fény támad Galileából); Mk 14,27 ~ Zak 13,7 (megverem a pásztort); Mk 11,15–18 ~ Ézs 56,7; A templomtisztítás; Lk 22,37 ~ Ézs 52,12 (gonosztevők közé sorolták).

Néha a fordított jelenséggel is találkozunk, amikor azon kell meglepődnünk, hogy bizonyos ószövetségi motívumok nincsenek felhasználva. A 22. zsoltár végigvonul a passiótörténeten (Mk 15,24 ~ Zsolt 22,19; Mk 15,29 ~ Zsolt 22,8; Mk 15,34 ~ Zsolt 22,2). A zsoltár 17. verse (átlyukasztották kezemet, lábamat), – jóllehet az őskeresztények már a legkorábbi időtől Jézus keresztre feszítését keresztre szegezésként tudták (Jn 20,25; Lk 24,39) –, a Zsolt 22,17 értelmezésként csak Justinusnál (Párbeszéd 97,31) jelenik meg. Egy 1968–as lelet megerősítette a keresztre szegezés valószínűségét.

b) *Jézus és tanítványai benne éltek a Biblia világában. Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy némely „átfedés" magától Jézustól származik.*

Valószínűleg sosem fogjuk biztosan tudni, hogy vajon a Zak 9,9 egy későbbi értelmezése-e Jézus jeruzsálemi bevonulásának, vagy Jézust magát ihlette a zakariási prófécia a szamárháton bevonuló királyról.

Keresztelő János életmódjára nézve az Ézs 40,3 lehet értelmezés is, de lehet motiváció is, mint ahogy ezt a qumráni közösség esetében látjuk (1QS VIII,12–14).

Sokan magáról értetődőnek tekintik, hogy Jézus Ézsaiás próféta próféciájának a szellemében magát a béke eszkatológikus messiásának tekintette, de mindeddig egyértelmű bizonyságát ennek nem tudta kimutatni a kutatás.

c) *Világosan elkülöníthető az értelmező szándék (különösképpen a passió-részekben) és a hagyományteremtő, produktív szándék (különösképpen a születési történetekben), ott, ahol az élettörténetnek hiányzó elemeit kellett áthidalni.*

Elsősorban Máté születési története emelkedik ki, mely tele van az ószövetségi utalások produktív érvényesítésével: szűztől születés (Ézs 7,14 – görög fordítás alapján), betlehemi születés (Mik 5,1), egyiptomi tartózkodás (Hós 11,1). Mindez összeszövődik néhány történelmi ténnyel, mint amilyenek: Jézus Heródes uralkodása vége fele született, szülei neve, názáreti származás.

Ezzel szemben a passiótörténetnél a „botrányos" (1Kor 1,23) történés értelmezésére van szükség, és nem az esemény megteremtésére. Ebben az esetben tehát az ószövetségi exegézis produktív erejéről kevésbé beszélhetünk.

9. Analógiák kialakulása

A kezdetben kisebb egységekben őrzött Jézus-hagyományt a közösségek hasonló szerkezetű és műfajú anyagokkal bővítették, ezért azok szétválasztási lehetősége kérdéses marad. Ebben a vonatkozásban a formatörténeti megközelítés nem ad elég szigorú megfeleléseket a műfajok és élethelyzetek között. Például Pál a szereztetési igéket az 1Kor 11-ben közösségi intelmek között említi. Tehát az élethelyzetek és műfajok messze kreatívabb változatosságával találkozunk, mint ami a Jézus-hagyomány különválasztását lehetővé tenné.

Ellenérvek:

a) *Még ha egyéni mondások esetén nem is lehetünk bizonyosak azok jézusi eredetéről, nagy valószínűséggel tudjuk felismerni „Jézus tanításának a formáját".*

A Jézus-hagyomány minden műfaján belül van legalább egy mondás, amelynek hitelességéről nagyfokú bizonyosságunk lehet, és amely felismerhetővé teszi a jézusi „formát". (Még Bultmann is, aki egyébként szkeptikus a hagyományok autentikusságát illetően, erre a következtetésre jut.) Nagy valószínűséggel Jézus a következő formákat használta: bölcsességmondások (intések) és közmondásszerű csattanós mondások, profetikus bölcsességmondások és jajmondások, Isten országáról és az ítéletről szóló mondások, utasítások a tanítványok felé (leginkább követési felhívások), törvénnyel kapcsolatos mondások, esetleg antitézisek, és többféle példázat. A vita leginkább az első személyben fogalmazott mondásokat érinti.

b) A Jézus-hagyomány több már meglévő irodalmi formát használ, de Jézus sajátos tanítási módja ezeken az irodalmi műfajokon belül is felismerhető lenyomatot hagy.

A bölcsesség jellegű intések többes számúak.

A boldogmondások ellen-boldogmondások (pl. boldogok a szegények).

A példázatok önérvényű formák, és nem szentírási mondások illusztrálására szolgálnak.

A prófétai jellegű mondásokban nincs „Én" a próféta azonosításaként, amelyben ő Isten nevében szól.

Tehát nem csak egyéni formákat tudunk Jézushoz kapcsolni, de jól felismerhető a már meglévő formákat átalakító ereje is.

c) *A műfaji formák kombinálása egyedi a Jézus-hagyományban, jóllehet találkozunk olyan analógiákkal, amelyek segítségével helyenként hasonló műfajokat és formákat ismerhetünk fel. A jézusi beszédmód, nyelvezet sajátossága világosan megmutatja az ő egyediségét.*

A zsidó hagyományban találkozunk a műfajok vegyítésének egészen sajátos formáival, például a csodatörténetek (elbeszélő hagyomány) és a prófétai-apokaliptikus mondások (mondás-hagyomány) elegyítésével. A Jézus-hagyományban hasonló együttállás által fejeződik ki Isten országának jövő idejű meghirdetése és annak a gyógyítások és csodatettek általi jelenidejűsége.

Az alábbiakban hasznos külön is megnéznünk a két hagyományt: a mondás- és elbeszélésanyagot. Egy kézenfekvő különbség a két műfaj között, hogy míg a Jézusról szóló elbeszélő anyag mindenkor másoktól származik (a formát, a szerkezeti jelleget a tanítványok, közösségek alakították), addig a mondás-hagyományon belüli szerkezet magától Jézustól származhat.

10. A mondás-hagyomány (Q) mint az őskeresztény prófécia terméke

A mondás-hagyomány korai keresztény prófétai mondásokat tartalmaz, amelyeket a húsvéti hit fényében már a mennyei Krisztus nevében mondtak, így azoknak az eredeti jézusi mondásoktól való megkülönböztetése a Q-n belül szintén kérdéses marad.

Ellenérvek:

a) *Az őskeresztény prófétai mondásokat megkülönböztethetjük a jézusi mondásoktól az önazonosító „isteni Én" által.*

Az „isteni Én" használata az ószövetségi prófétai hagyomány közös jellemzője (pl. Ám 3,1). Ez csak egészen elvétve jelenik meg a szinoptikus hagyományban:

Egy ószövetségi idézetben: „Íme, én elküldöm előtted követemet, aki elkészíti előtted az utat." (Mt 11,10 = 2 Móz 23,20; Mal 3,1)

Egy bölcsességi mondásban: „Ezért mondta az Isten bölcsessége is: Küldök hozzájuk prófétákat…" (Lk 11,49; Mt 23,34)

Egy ígéretben: „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük." (Mt 18,20)

Ez az „isteni Én" azonban általános jellemzője a legkorábbi keresztény profetizmusnak:

Hamis próféták tekintélyt úgy szereznek, hogy ezt mondják: „én vagyok" (Mk 13,6).

A Jelenések könyvének leveleiben gyakran találkozunk vele, pl. „Tudok cselekedeteidről … de az a panaszom ellened…" (2,2.4)

Montánista próféták ezzel a formulával léptek fel: „Sem angyalok, sem küldöttek, de én az Úr, az Atya Isten jövök" (Epiphánusz, *Pan*. 48,11,9).

Ez a nyelvi formula nem keresztény prófétáknál is hagyományozódott. Celsus jelenti:[11] János kijelentő beszédeiben az „Én" formula úgy tekinthető, mint a legkorábbi keresztény prófétáknak a feltámadott Krisztus nevében mondott beszédei.

Tekintettel arra, hogy ez az őskeresztény prófétákra általánosan jellemző „Én forma" csak egészen elvétve fordul elő a szinoptikus hagyományban, talán azt mondhatjuk, hogy a legkorábbi keresztény próféciának nem volt meghatározó befolyása a mondás-hagyományra nézve. (Vitathatatlan, hogy néhány mondásban megjelenik, de jellemzően a feltámadott Jézusnak tulajdonított mondásokban, például a misszióra való felhívás a Mt 28,18–20-ban, vagy a már említett Mt 18,20-ban.)

11. Csodatörténetek beillesztése

Az elbeszélő anyag sok olyan csodatörténetet tartalmaz, amelyekben az ókori hit jellegzetes motívumai történeti hitelességet kérnek maguknak. Feltételezhetően egész csodaelbeszélések épültek be a Jézus-hagyományba, melyeknek semmi történeti alapja nincs Jézus életében.

Ellenérvek:

a) *A legkorábbi keresztény csodatörténetek jó része más hagyományokon belül fejlődött, később kapcsolódott össze a Jézusról szóló elbeszélésekkel.*

A csodatörténetek képviselik a legnépszerűbb műfajt az első században, melyek a tanítványi körön kívül is bárhol fellelhetőek. A Jézussal kapcsolatos csodatörténetek a legszélesebb érdeklődésre tartottak számot függetlenül attól, hogy valamely csoportot érdekelte-e Jézus etikai vagy eszkatológiai üzenete. A csodaelbeszéléseknek ez az élethelyzete két jelenségre ad magyarázatot:

Először is, a csodatörténetekben népszerűvé váló Jézus-ábrázolás függetlenítette magát Jézus sajátos üzenetétől:

11 Origenész: *Celsus*, VII/9.

– Isten országa hirdetésétől (kivétel a Mt 12,28, ahol a gyógyítás és Isten országa hirdetése összekapcsoltan jelenik meg);

– tanítványi etikájától, a követés parancsa (ἠκολούθει) egyedül a Mk 10,52-ben jelenik meg, valószínűleg redakciós kiegészítésként; a hívás helyett inkább a „jelentkezők" hazaküldése a jellemző;

– Isten Atyaságának metaforájától, ami egyedül a jánosi gyógyításokban jelenik meg (Jn 5,17; 6,32; 11,41);

– az ámen formulától, amely máshol jellemző a Jézus-hagyományban.

Másodszor, rivalizáló csodatörténeteket tulajdonítanak Jézusnak, amelyekben ő más istenek vagy korábbi próféták csodatetteihez hasonló, de azokat meghaladó csodákat visz végbe. Ez különösképpen János evangéliumára jellemző:

– Jn 2,1–11: Dionüszosz csodatetteit múlja felül;

– Jn 5,1–9: gyógyító kultuszokat – Aszklépiosz, Szerápisz – múl felül (érdekes adalék, hogy a történet helyszínének közvetlen környezetében a régészet Aszklépiosznak szentelt kultikus helyet tárt fel).

Valószínű tehát, hogy a Jézus-hagyományban teljes csodatörténeteket alkalmaztak Jézusra, vagy hasonló motívumok alapján összekapcsolódtak jézusi csodatettek más forrásokból származó történetekkel. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a történetek egy részének ne lett volna eleve egy történelmi magja, amely köré a hagyományt felépítették. Most ezt nézzük meg közelebbről.

b) *Jézussal kapcsolatban nem alakult volna ki csodatörténet-hagyomány, ha Jézus maga nem tett volna csodákat.*

Az ókorban mindössze néhány emberhez kapcsoltak csodatörténeteket. Nagyon sok vándorprédikátor vagy híres tanító esetében nyomát sem találjuk ennek. Az Újszövetség korából a következő csodatevőkről tudunk: Honi a körrajzoló, Hanina ben Dosza (70 körül), Eliézer ben Hyrcanus rabbi (90 körül), az ördögűző Eleázár (68 körül), akinek csodatettét Josephus írja le, és Tyanai Apollonius, akihez kilenc csodatettet kapcsolnak. Jézus személyéhez több csodatörténet kapcsolódik, mint az ókorban bárkihez.

Ugyanakkor két hagyományrétegen belül is igazolható – a csodaelbeszélés és a mondás hagyományon belül –, hogy Jézus ellenségei már éltében vádat koholtak Jézus ellen csodatetteire alapozva (pl. Mk 3,22) Nem lehet kétséges, hogy Jézus egy karizmatikus gyógyító volt.

12. Mitikus elemek

Jézus történetének kerete (születés, megkísértés, átlényegülés, feltámadás) mitikus motívumokkal telítődött. Ez jól mutatja, hogy Jézus történeti emlékezetét átformálta mítosszá.

Ellenérvek:

a) *Antik életrajzokban gyakoriak a mitikus elemek. Ez a mitikus keret azonban nem vonja kétségbe az életrajzban szereplő többi közlést vagy az alany történeti valóságát.*

Példaként elég Nagy Sándor születési történetére gondolni, amikor édesanyja, Olimpia, álmában olyan természeti jelenségekben megnyilvánuló szimbolikát látott, amely a Jupiter általi fogantatásra utalt. Ennek hatására apja, Fülöp, küldöttséget küldött a delphoi szentélybe, ahol azt az orákulumot kapta, hogy különös tisztelettel viseltessenek a szentély istene, Ammon iránt. Plutarkhosz elbeszélése talán nem egészen fikció, sokkal inkább időbeli visszavetülése annak a történelmi eseménynek, amely szerint Nagy Sándort később a sivatagban Ammon templomának papja nagy tisztelettel fogadta és „Ammon fiának" minősítette.

b) *Az evangéliumokban szereplő mitikus elemek eredetét a Jézus halála utáni tanítványi élményekben kell keresni, amelyekben Jézusnak, mint halála után élőnek, feltámadottnak a jelenvalóságát élték át. Ennek az élménynek a fényében írták meg az evangéliumokat, és illesztettek be Jézus történetébe időben korábbra vetített mitikus elemeket.*

Nem lehet megkérdőjelezni a jelenésekhez kapcsolódó szubjektív élmény valóságát. Erről két hagyományréteg is tanúskodik: az egészen korai 1Kor 15,3–5, amely valószínűleg Pál előtti korra nyúlik vissza, és az evangéliumok végén szereplő elbeszélések.

Az istenfiúság szintén a húsvéti élményhez kapcsolódik (Róm 1,3), és több módon is visszavetült Jézus életére: Márknál a keresztelés és az átlényegülés, Máténé és Lukácsnál a születés, Jánosnál és Pálnál a preegzisztencia által.

13. A történeti Jézus-kutatás kritériumainak egyoldalúsága

Nincs olyan kutatási kritérium, amely alapján a Jézus-hagyományon belül megbízhatóan külön lehetne választani a hitelest a nem hitelestől. Erre még a különbözőség kritériuma vagy a koherencia kritériuma sem alkalmas.

A történeti Jézus-kutatás módszertanában a következő három kutatási kritérium nyert kiemelt helyet:

1. A *(kettős) különbözőség kritériuma* (criterion of difference): ami nem vezethető le sem a judaizmusból sem az őskereszténységből, vagy másképpen, ami nem illeszthető be sem a zsidó gondolkodásba sem a későbbi egyház szemléletébe, az minősül autentikus jézusi anyagnak. E kizáráson alapuló módszer által a kutatás egy kritikailag garantálható minimum körülhatárolását remélte.

2. Az *összeegyeztethetőség kritériuma* (criterion of coherence): ami tartalmilag összeegyeztethető a különbözőség kritériuma alapján nyert hagyománnyal, az autentikus jézusi anyag, még akkor is, ha beilleszthető akár a zsidó, akár az őskeresztény szemléletbe.

3. A *többszörös igazolás/bizonyosság kritériuma* (criterion of multiple attestation): az egymástól irodalmilag független hagyományokon belüli igazolhatóság növeli az autentikusság valószínűségét.

Mindhárom kritériummal szemben jogos fenntartások fogalmazódtak meg:

1. A *különbözőség kritériuma* leginkább hitelvi kifogások alá esett: Jézus egyediségét és eredetiségét *a priori*ként kezeli. Ez az előfeltételezés történelmi félreértéséhez vezet, amelyben Jézust a judaizmussal vagy az őskereszténységgel összekapcsoló vonatkozások alulértékelődnek. Ezáltal hozzájárul például egy nem-zsidó jézuskép kialakításához.

Ugyanakkor a gyakorlati kivitelezhetőség oldaláról is megkérdőjeleződött a különbözőség kritériuma: negatív történelmi általánosítások hitelessége nagyon kérdésessé válik abban a pillanatban, amikor nem ismerünk minden forrást, csak egy véletlenszerű halmazt, mint ebben az esetben. Következtetéseket megkockáztathatunk ugyan, de a teljes eredetiség igazolhatósága lehetetlennek látszó feladat.

2. Az *összeegyeztethetőség kritériuma* nem képvisel egy világos vizsgálati elvet, a megkülönböztetés kritériumától függ, és ezáltal téves előfeltételezésekre épülhet. Ugyanakkor nem számol Jézus fejlődésének és esetleges ellentmondásosságának lehetőségével, mint ahogy azzal sem, hogy a Jézus-hagyománynak esetleg épp az általánostól eltérő, egyedi vonásai képviselhetik az autentikus réteget.

3. A *többszörös igazolás kritériuma* önmagában nem bírálható, de mindenkor csak további mutatók figyelembevételével használható.

Ellenérvek:

a) *A különbözőség kritériumát* fel kell váltania a *történelmi valószínűség kritériumának,* amely egyfelől számol Jézusnak az őskereszténységre gyakorolt hatásával, másfelől az ő zsidó környezetbe való beágyazottságával. Tehát mindaz, ami Jézustól származó hatásmagyarázatként szolgálhat őskeresztény értelmezésekhez, ugyanakkor igazolhatóan zsidó háttérből ered, történetileg valószínűnek tekinthető.

Az „új kérdés" (1953–1980) különbözőség kritériumát a „harmadik kérdés" (1980-tól) felváltotta azzal a módszertanában is meghatározó alapfelismeréssel, hogy a történelmi elbeszélő formákat az különbözteti meg a fikciószerű novellisztikus formáktól, hogy az előbbi csak egy sajátos történelmi szituációban elképzelhető, és történelmi hatásaiban felismerhető, mégpedig azokon a forrásokon belül, amelyekben előfordul.

b) *A Jézus-hagyományoknak akkor van egy történelmileg valószínűsíthető hatásuk, ha azokat úgy tudjuk értelmezni, mint Jézus életének hatását, részben, mert a független források egyetértenek, részben, mert bizonyos elemek ezekben a forrásokban az általános tendenciával szemben állnak. Az összeegyeztethetőség és a tendenciával való szembenállás tehát a történelmi valószínűség kritériumának kiegészítő szempontjai.*

Másként fogalmazva: ami az egyéni hagyományok fölött egymással összeegyeztethetően értelmezhető, függetlenül az egyéni hagyományokon belüli sajátos eltérésektől, annak valószínűleg történelmi alapja van. Míg az összeegyeztethetőség kritériuma az „új kérdés" módszertanában csak a különbözőség kritériumával együtt volt használható, addig a „harmadik kérdés" idején független használatot nyer. Ami egymástól független forrásokban fellelhető, az valószínűleg Jézusra visszavezethető hatás eredménye. A hagyományokon belüli megkülönböztetésekre lehetőség nyílik a következőkkel:

– Több egymástól független hagyományban fellelhető hagyomány időben korábbi, mint az a forrás, amelyben legkorábban jelentkezik.

– A független forrásokon belüli többszörös igazolhatóság és a tartalmi hasonlóság nem ugyanaz a dolog. Előfordul, hogy egymástól világosan megkülönböztethető mondások tartalmilag közel állnak egymáshoz, de mindenik csak egy-egy forráson belül igazolható. Ezért alapvető motívumok és témák független forrásokon belüli többszörös igazolása egy nagyon lényeges feladattá válik. Többen itt „keresztmetszet bizonyításról" (cross-section proof) beszélnek.

– A többszörösen igazolható motívumok és témák úgy értelmezendők, mint Jézusnak a hagyományokra gyakorolt hatása, amennyiben azok nem magyarázhatók meg az őskereszténység ismert tendenciái alapján, vagy egyenesen azokkal szembeni „ellentendenciákként" tekinthetők.

A fentiekre példaként nézzük meg az „Isten országa" fogalmát. Megjelenik a hagyomány minden rétegében (Mátétól Tamásig). Egy keresztmetszet-bizonyítás könnyűszerrel elvégezhető. Ráadásul számos Isten országa mondást több alkalommal és változatban is továbbadtak (pl. Mk 10,18; Mt 18,15; Jn 3,3.5; Tamás 22). Ugyanakkor Isten országa számos műfajon belül jelenik meg: példázatban (Lk 13,18–21), intésben (Mt 6,33), boldogmondásban (Mt 5,3), imában (Mt 6,10), tanító párbeszédben (Mk 12,34) és szenvedéstörténetben (Mk 15,43). Egy jellemző keresztény tendencia nem mutatható ki, az Isten országának hirdetése az őskereszténység bizonyos rétegeiben szinte teljesen mellőzötté vált (pl. Pálnál).

Továbbá, olyan elemeket is vizsgálat alá kell venni, amelyek eltérést mutatnak az „általános Jézus-képtől", még akkor is, ha ezek csupán egyetlen forráson belül jelennek meg. Ezek gyakran olyan, akkoriban jól ismert történelmi tényszerűségek emlékei, amelyeket az általános tendencia ellenében is megőrzött a hagyomány (pl. Jézus Keresztelő János általi megkeresztelése, családjával való konfliktusa, démoni erők birtoklásának vádja, a tanítványok árulása és elmenekülése, a keresztre feszítés). Az összeegyeztethetőség (koherencia) kritériumának tehát kiegészítése lehet az ún. „*hagyománnyal szembenállás*" kritériuma. A látszólagos ellentmondás, amely egyszerre teszi lehetővé a hagyományon belüli konzisztens és inkonzisztens tartalmak vizsgálatát, egy újabb kritériummal való kiegészülés által válik feloldhatóvá, mégpedig a „*plauzibilis történeti kontextus*" kritériumával.

c) *Egy Jézussal kapcsolatos elbeszélésnek akkor van történelmileg valószínű kontextusa, ha az jól illeszkedik Jézus zsidó környezetéhez, de egyedi, sajátos jellege felismerhető ezen a kontextuson belül. A „kontextuális megfelelés" és a „kontextuális eltérés" kiegészítő kritériumai a történelmi környezet valószínűsége kritériumának.*

Míg a különbözőség kritériuma arról szólt, hogy ne lehessen a Jézus-hagyományt a judaizmusból levezetni, aminek szigorú értelemben vett bizonyíthatósága mindig kétséges maradt, addig a történelmi környezet valószínűségének kritériuma mindössze a Jézus-hagyomány és zsidó környezete közötti pozitív kapcsolat fenntarthatóságát mondja ki. Vagyis a különbözőség kritériumának itt

mintegy fordítottjával találkozunk: ami nem lenne a korabeli judaizmusból származtatható, az nem lehet jézusi sem, avagy másképpen: Jézus csak azt mondhatta és tehette, amit egy első századi zsidó karizmatikus mondhatott és tehetett. Természetesen ez nem zárja ki, hogy időnként ellentétbe, konfliktusba kerülhetett környezetével. A judaizmus története tele van olyan bírálatokkal és vitákkal, amelyeket saját karizmatikusai fogalmaztak meg ellene, vagy folytattak vele szemben. De a lényeg épp az, hogy e bírálatok és viták csak a kontextuson belül válnak érthetővé.

Jézus egyedisége a kontextuson belül felismerhető. Itt az egyediség nem feltétlenül jelent eredetiséget, de a környezeten belüli megkülönböztethetőség, felismerhetőség lehetőségét igen. Itt Jézus nem a judaizmus ellenében jelenik meg, hanem azon belül elkülöníthetően.

A történelmi valószínűség kritériumát tehát négy részkritérium alkotja:

	Összeegyeztethetőség és megfelelés	**Összeegyeztethetetlenség és ellentmondás**
A hatás valószínűsége	Egyező valószínűsíthető hatás	A tendenciával szembenálló valószínűsíthető hatás
A kontextus valószínűsége	Összeegyeztethető környezet	A környezeten belüli egyediség

Összegző megjegyzések

Még a legjobb kutatási metodológia alkalmazása mellett is csak hipotetikus maradhat történelmi ismeretünk, melynek mindig számolnia kell annak a lehetőségével, hogy a dolgok (valamelyest) másként történhettek. A hit azonban feltétel nélküli. A teológia a hipotetikus történelmi ismeret és a feltétlen bizalom közti űrt mindig megpróbálta áthidalni. Íme, négy ismertebb kísérlet erre:

1. Jézus bibliai portréja szerint tájékozódni. Jézusnak minden történelmi rekonstrukcióját körülveszi egy hipotetikus aura. E helyett a sokféle tudósi feltételezés helyett miért ne részesítsük előnyben a bibliai Jézus-képet? Ennek az útnak híres képviselője Martin Kähler, aki 1892-es híres művében e „biblicista" megoldás mellett érvelt. Már könyvének címe is sokatmondó: *Az úgynevezett történeti Jézus és a történeti, bibliai Krisztus*.

2. Jézus bibliai portréjának történelmi megerősítése. Ahogy időben előre haladunk, egyre inkább jelentkezik az igény, hogy a bibliai Jézus-ábrázolást történelmi bizonyítékokkal támasszák alá. A Jézus-kutatás e „pozitív kritikai" iskolá-

jának képviselői közül kiemelkednek: Joachim Jeremias, Leonard Goppelt és Werner Georg Kümmel. E kort a történelmi kutatás tudományos eredményeiben való bizalom és az evangéliumok jellegéből fakadó történeti bizonytalanság együttállása jellemezte, amit jól szemléltet J. Jeremias mondata: „Egyedül az Ember fia maga adhat felhatalmazást a prédikálásra."

3. A Jézus-kutatás beszűkítése a kérügmatikus teológiába. Azok számára, akik bizalmatlanok a történelmi kutatás eredményeivel szemben, és nem akarják a keresztény hitet a kutatói hipotézisek befolyása alá helyezni, járható utat kínál Bultmann kérügma-teológiája, amely a keresztény hit hivatkozási végpontját Jézus visszajövetelének „Az" (Dass) pontjára redukálja. Az igehirdetésben és a hit megélésében állandó utalás történik a bibliai Jézusra, de a teológiai viták és érvelések hivatkozási pontját rejtetten ez az „Az" adja.

4. A Jézus jelképes megértése. Ez a megközelítési mód még inkább függetleníti magát a történelmi kutatásoktól. A költői és metaforikus szövegeknek, mint amilyenek Jézus példázatai is, megvan a maguk valódi igazságtartalmuk, függetlenül a történeti környezettől vagy a hitelesség kérdésétől. Miért ne értelmezhetnénk az Újszövetség Jézusról szóló bizonyságtételét úgy, mint az „örökkévaló igazság példázatát", mint egy olyan teljes emberi lét lehetőségének az ábrázolását, amelyet minden korban az ember csak Isten ajándékaként nyerhet el? Így Jézusképünket nem csak „demitologizálnánk", de „dekérügmatizálnánk" is egyben. Az üzenet örökkévalóvá válna, és nem lenne többé egy adott történelmi kontextustól függő. E megoldást leginkább a Karl Jaspers filozófiáját követő F. Buri javasolta.

Bármilyen utat is válasszon valaki, nem vitathatja el, hogy minden hipotetikus jellege ellenére is a történelmi kutatásnak megvan a maga bizonyossága és valóságtartalma. Senki nem próbálja elvitatni sem Caesar sem Luther életét, sem azt, hogy az előbbi római császár volt, az utóbbi pedig a reformációt indította el. A fontosabbnak látszó feladat tehát inkább az, hogy a már meglévő bizonyosságot érthetőbbé tegyük, mintsem olyan bizonyosságok létrehozása, amelyekkel korábban nem rendelkeztünk. Ebben az esetben tehát így tevődik fel a kérdés: vajon Jézus esetében is rendelkezünk-e egy ilyen hozzáférhető történelmi bizonyossággal?

Mielőtt válaszolnánk a kérdésre, világosan kell látnunk, hogy a bizonyosság nem származik sem kizárólag külső adatokból, sem kizárólag előzetes meggyőződésből. A bizonyosság a bennünk levő meggyőződések és a folyamatosan hozzáférhetővé váló külső adatok párbeszédéből születik.

Mind a történelmi szkepticizmus, mind a történelmi bizonyosság számára az alapot a történelmi tudattal kapcsolatba hozott három alaptétel határozza

meg: a) a tévedésre hajlamos emberi adottság, b) a történelmi viszonylagosság és 3) a hermeneutikai távolság (másság).

a) Minden rendelkezésünkre álló forrás emberektől származik, akik természetüknél fogva hibázhattak, tehát jó okunk van a forrásokkal szemben szkeptikusnak lenni. De ugyanúgy bizonyosak lehetünk afelől is, hogy amiként az ember nem tökéletes eléggé ahhoz, hogy minden igazságot sértetlenül tovább tudjon adni, hasonlóképpen nem eléggé tökéletes ahhoz sem, hogy minden igazságot tökéletesen el tudjon tüntetni. Még a későbbi palesztinai történészek félrevezetésének legeltökéltebb szándéka sem ellenőrizhetett minden forrást és információt, amelyekhez ma hozzáférve ismereteket szerezhetünk eseményekről és személyekről. Nem tudta lebeszélni sem Josephust, sem Tacitust, de még az evangélistákat sem, hogy Pilátusról eltérő véleményeket közöljenek. Nem tudta elrejteni a Palesztinában használt pénzérméket. Épp a történelmi források és adatok véletlenszerűsége a legteljesebb bizonyosság számunkra, hogy tényleges történelmi személyekkel és eseményekkel állunk szemben, és nem a későbbi kor elképzeléseinek termékeivel.

b) A történelmi viszonylagosság elve szerint minden relatív a történelemben, például azért, mert minden a korábbi hagyományoktól függ. Így Jézus egyedisége is megkérdőjeleződik. Ő is betagolódik egy hosszabb fejlődési vonalba, és így analógiákat rá is kellett, hogy alkalmazzanak. De a történelmi relativizmusnak egy igen érdekes belső dialektikája van: ha minden betagolódik egy fejlődési vonalba, akkor a korábbit meg lehet különböztetni a későbbitől, és egy szabályszerűséget felállítani, amely épp e szerint nem véletlenszerű. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a folyamat egyes elemei elkülöníthetőek egymástól, azaz megvan a maguk egyedisége. Így a fejlődés axiomatikus elve egyben kimondja az egyes jelenségek egyediségét, amelyeket összekötve nyerjük a fejlődés vonalát.

c) A múlt hermeneutikai mássága, idegensége: azaz a múlt épp távolsága, mássága miatt egészen sosem érthető meg mai modellek és kutatási kritériumok alapján, ezért a mai kor számára nem lehet egészen releváns senki a múltból a nélkül, hogy némileg ne torzítanánk őt a megismerése rendjén. De itt újra érdekes lehet végiggondolni egy belső dialektikát. Ha a múltban az ember figyelmét mindig csak a saját korának jelenére irányította volna, soha nem jutott volna el a történelem fogalmához. A világa így nem lenne más, mint puszta természet, mely előre adott és változatlan. De épp más korokkal szembesülve ismerjük fel, hogy mi az, ami évszázadokon át folyamatosságot ad, összeköt bennünket. Ez a létnek értelmet kereső és tulajdonító tevékenység az, amellyel az ember felépíti a maga számára azokat a különböző világokat, amelyekben egy-egy korban él. Például csak mostanában vált érthetővé számunkra, hogy a „megszállottság" külön-

féle mentális és fizikai megnyilvánulások emberi értelmezésének gyűjtőfogalma. Csak most értettük meg, hogy a végítélet apokaliptikus váradalma az emberi létből, pszichéből felfakadó jelenség.

A konklúzió tehát az, hogy bizonyosak lehetünk afelől, hogy lehetőségünk van a történeti Jézussal foglalkozni, nem saját mentális termékünkkel folytatott párbeszédként, hanem valós történelmi jelenségként. A Jézussal kapcsolatos minden egyes állításnak eltérő valószínűségi foka van a hitelességet illetően. Ezért minden egyes megalkotott Jézus-portrét elkerülhetetlenül körülveszi a hipotetikusság bizonyos aurája. Ezért saját tudásunk viszonylagos jellegének mindenkor tudatában kell lennünk. Ez persze nemcsak Jézussal kapcsolatban van így, hanem lényegében egész életünkben ilyen feltételezésekkel próbáljuk megragadni a minket körülvevő (végső) valóságot. Ha emberi jelenségünkkel ennyire együtt jár a feltételezés valósága, miért kellene ezen megbotránkoznunk és küzdenünk ellene, amikor Jézus kivoltát próbáljuk megismerni?

Ha hitünk szerint Isten gyarló emberi valónkban is szeret minket, és sikertelen próbálkozásainkat is elfogadja, vajon nem fogadja el Isten részünkről Jézussal kapcsolatos hipotéziseinket is, ha azokat legjobb tudásunk és bizonyosságunk szerint alkotjuk meg?

Gaal György[1]

Az Unitárius Kollégium szerepe Ligeti Ernő pályakezdésében

Az erdélyi magyar irodalom történetébe több vonatkozásban is kitörülhetetlenül beleírta nevét Ligeti Ernő. Költőként indult még az 1910-es években, de később áttért a prózára, s itt mind novellistaként, mind pedig regényíróként maradandót alkotott. Az 1921-ben megjelent *Belvedere* még a háborús élményeket tükrözi, és a modern irányzatok bűvkörében született. Az 1925-ben közzétett *Föl a bakra* viszont már jellegzetesen erdélyi, kisebbségi alkotás: az esküt nem tett magyar tisztviselő romániai kálváriája. Ezzel a művel a „polgári regényt" teremtette meg az erdélyi magyar irodalomban. S e vonulatot folytatta *A kék barlang* (1927) és *A két Böszörményi* (1931) is. Legsikeresebb alkotása azonban *Az idegen csillag* (1932) című életrajzi regény, melyben Ira Aldridge fekete bőrű híres Shakespeare-színész pályafutását írja le úgy, hogy abba saját életérzését, kitaszítottságát is belevetíti.

[1] Gaal György irodalomtörténész 1948-ban született Kolozsváron. Tanulmányait Kolozsváron végezte; a Babeș–Bolyai Tudományegyetemen 1971-ben szerzett tanári diplomát. Doktori értekezésének címe: *Kristóf György élete, irodalomtörténészi és tanári munkássága* (1980). Angol és latin nyelvet tanított különböző középiskolákban, illetve a Kolozsvári Protestáns Teológia magyar tanszékén adjunktusként tevékenykedett.

Az Echinox diákszövetségi lap magyar oldalainak szerkesztője (1969–72), a Hajnal középiskolai diáklap megszervezője és irányítója (1972–75), a Korunk, Utunk, A Hét, Tanügyi Újság, Könyvtári Szemle, Művelődés, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Keresztény Magvető munkatársa.

Szerkesztésében megjelent munkák: Aradi Viktor: *Mócok földjén*, 1974; *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. Téka, 1975; *Tenger és alkonyég között*. Angol költők antológiája. Tanulók Könyvtára, 1978; Ralph Waldo Emerson: *Esszék*. Téka 1978.

Önálló kötetei és főbb munkái: *Házsongárdi pantheon.* Korunk évkönyve, Kolozsvár, 1980; *Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban*. Korunk, 1991/8–9.; *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Kolozsvár, 1992; *Egyetem a Farkas utcában*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1995; *Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1995; *Kolozsvár a magyar szépirodalomban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2001; *Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Kiadja az Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2001; *Tört kövön és porlandó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*. Kolozsvár, 2002; *Képes Kolozsvár*. Polis Könyvkiadó, 2007.

Napjainkban egyre inkább a kitartó szerkesztőt, irodalomszervezőt és emlékírót értékelik Ligetiben.[2] Erre utal, hogy Marosi Ildikó 2002-ben közzétette Ligetinek az első világháborút megelőző időket felidéző, a Pásztortűzben közreadott *Elsüllyedt világ* című visszaemlékezését,[3] majd 2004-ben *Súly alatt a pálma* című 1941-es emlékiratát,[4] mely az erdélyi irodalom önállósodásának, s az itteni politikai küzdelmeknek, sajtóéletnek a személyes hangvételű felidézése. Mert Ligeti alapfoglalkozása az újságírás-szerkesztés volt. E mesterséget Nagyváradon tanulta az 1910-es években a Nagyváradi Napló munkatársaként, ahol még jelen volt Ady szelleme is. Aztán Kolozsvárt a Keleti Újság kötelékében dolgozott 17 éven át, s közben szerkesztette ennek irodalmi melléklapját, a Napkeletet. Igazán kitörülhetetlenül a Független Újsággal írta be nevét a sajtótörténetbe. Ezt a „politikai, társadalmi, gazdaság-kritikai hetilap"-ot 1934 decemberétől 1940 júliusáig egyedül szerkesztette, s a polgári liberális gondolkodás szócsövévé tette. Az erdélyi szellemi élet vezető képviselői fejtették ki nézeteiket hasábjain. Itt is közölt egy tizennégy részes emlékiratot *A kisebbségi élet bölcsője* címmel[5] 1935-ben, mely a *Súly alatt a pálma* előzményének tekinthető.

Író-szerkesztőként ott volt Ligeti az erdélyi irodalom minden fontosabb megmozdulásában, szervezkedésében. Az Erdélyi Szépmíves Céhnek az egyik alapítója, a marosvécsi Helikon-találkozóknak a kezdetektől aktív résztvevője. Az Erdélyi Irodalmi Társaság és a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság is tagjai közé választja. Az Erdélyi és Bánsági Népkisebbségi Újságírók Szervezete 1932-ben alelnökei sorába iktatja. S szerepe van az 1937-es Vásárhelyi találkozó összehívásában is.

A *Súly alatt a pálmá*ban keserűen állapíthatta meg: „Létezésemnek értelmét egyszerűen a kisebbségi rabságban találtam fel, és ezzel eleget is tettem rendeltetésemnek. A magam igen szerény képességeivel az elszakadottak hűségét szolgáltam, és a felszabadítás tényével feleslegessé váltam".[6] A hatalomváltást követő

2 Vö. *Ligeti Ernő*. In: Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. 234–236.

3 Marosi Ildikó: Kis\Ligeti\Könyv. A fedélzetközi utas elsüllyedt világa. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 35–124. Innen az idézetek.

4 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Egy nemzedék szellemi élete 22 esztendő kisebbségi sorsban. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004. A továbbiakban innen az idézetek.

5 *A kisebbségi élet bölcsője*. Független Ujság, I. rész. 1935. jún. 16–23.– XIV. rész. 1935. nov. 2–9. (22–42. sz.). Ezt tulajdonképpen az *Elsüllyedt világ* folytatásának szánta, Marosi Ildikó ezt is felvehette volna 2002-es kötetébe.

6 *Súly alatt a pálma* 6.

itthoni kitaszítottságát azzal próbálta orvosolni, hogy 1943 őszén Budapestre költözött, s a Magyar Nemzet munkatársa lett, ott még közölték – többnyire szignóval jelölt – írásait. De ez a menekülés a vesztét is okozta: a nyilas-uralom idején 1945 januárjának egyik éjszakáján rájuk törtek anyósa pesti lakásában, feleségével és 16 éves fiával együtt az Andrási út 60-ba vitték őket, majd vallatás-kínzás után a közeli Jókai téren mindhármukat gépfegyverrel lelőtték. A fiú is kap négy találatot, de életben marad, egy magyar katonai járőr viszi biztos helyre, s idővel felépül.

Ligeti halálának megrázó előzményeit és részleteit csak 1929 körül született Károly fia két beszámolójából ismerjük. 1945-ben Jancsó Elemér búcsúcikkében[7] még csak így említette halálát: „1945 január közepén áldozatul esett a nyilas-terrornak". Az Amerikában, Los Angelesben élő jómódú ékszergyáros Ligeti Károllyal (immár Charles Ligetivel) Réz Pálnak köszönhetően Marosi Ildikó kapcsolatba került, s egy megrázó beszámolót kapott az 1945 januárjában történtekről. Ezt kis eltérésekkel mindkét kiadványához írt elő-, illetve utószóban közli. Ezek szerint január 10-én este hurcolták el őket a lakásról, s éjfél után, 11-én történt a gyilkosság. Az utóbbi időben Ligetivel több tanulmányban foglalkozó Filep Tamás Gusztáv szerencsés kézzel ráakadt egy eddig lappangó kis kötetre (Izsáky Margit: *Ország a keresztfán*. Budapest, 1945.), amelyben Ligeti Károly részletesen elmondja meghurcoltatásuk és szülei halálának történetét.[8] Itt viszont 9-én este tartóztatják le őket, s a kivégzésre 10-én hajnalban kerül sor. Tehát a halál időpontja vagy 1945. január 10. vagy 11. Bizonyára jegyzőkönyv nem készült, úgyhogy a pontos dátum ma már tisztázhatatlan. Talán igazat adhatunk Filepnek, hogy a január 10-i dátum tűnik elfogadhatóbbnak. Hiszen ezt csak pár hónappal később, még friss emlékek alapján mondotta Ligeti Károly a riporternek.

Ligeti Ernő tragikus mártírhalálára minden megemlékezés, életrajz utal. Származását, családi körülményeit azonban rendszerint nagyon szűkszavúan tárgyalják, legfeljebb megemlítik, hogy zsidó származású, de magyar kultúrájú és érzelmű volt. Néha még utalnak eredeti nevére, netán iskoláira és jogi tanulmányaira. De ezeket még senki sem tette kutatás tárgyává. Pedig két államvizsga-dolgozat[9] is készült a kolozsvári egyetem magyar tanszékén Ligetiről, Jancsó

7 *Emlékezés Ligeti Ernőre*. Világosság II. évf. (1945). 136. sz. (jún. 10.)

8 Filep Tamás Gusztáv: *Noé meglékelt bárkája*. Ligeti Ernő utolsó pályaszakaszáról. Szín 2008. aug. 68–83.

9 Virágh Ibolya: *Ligeti Ernő publicisztikája a Független Újságban*. [Államvizsgadolgozat.] Tudományos irányító: Balogh Edgár egyetemi tanár. Babeș–Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár, 1966. 68 p.

Elemér, Sőni Pál, Kántor Lajos tanulmányt is írt róla – hogy csak a kolozsváriakat említsük. Mi mindössze eredeti nevét akartuk tisztázni. Ugyanis az 1944-es 11300. számú miniszterelnöki rendelet a tiltott szerzőkre vonatkozóan Ligeti eredeti nevéül a Lichtensteint adja meg, Török Vilma dolgozatában ez olvasható: „Ligeti Ernő 1891. február 19-én született Kolozsváron. Eredeti neve Lichtenstein, amit a *Közös úton* című antológia kiadásakor változtatott Ligetire."[10] Az egyik legutóbbi méltatásban György Béla így ír: „Ligeti Ernő szülővárosa Kolozsvár, ahol ő, zsidó származású lévén, 1903-ig Sternberg. [sic!] Ez azután egész életútját és sorsát is meghatározza."[11] A lexikonokat összevetve könnyen rájövünk, hogy ezt az új nevet az Új Magyar Életrajzi Lexikon 2002-ben megjelent IV. kötete hozta forgalomba. A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III. kötetében a Ligeti-szócikket maga Balogh Edgár jegyzi, de itt elkerüli származásának említését, s persze névváltoztatása sem jön szóba. Mi több, iskoláját sem nevezi meg, pedig az iskolák megjelölését minden szócikk-írótól elvárta. Viszont jogi doktorátust tulajdonít neki, ami a tényeknek nem felel meg.

Ligeti családjáról maga az író nyilatkozott a *Súly alatt a pálma* oldalain, a *Föl a bakra* című regényével kapcsolatban: „A *Föl a bakra* regénynek magva egyéni élmény. Egy kicsit az apámat írtam meg benne, aki mint esküt nem tett igazságügyi tisztviselő, állását elvesztette. Különben jómódú ember volt, de amikor eladta a házát, hogy Budapestre menekítse egy életen keresztül nagy nehezen összehordott vagyonkáját, pénze a kommün idejében úgy elértéktelenedett, hogy emeletes házáért egy kuba-szivart se tudott venni. Egyetlen öcsémet, aki orvos és aki a háború után idegsokkal érkezett haza Kolozsvárra, megverték a román rendőrök, kidobták a lakásából, ekkor tört ki szegényen az elmebaj. Valaha négy lova volt az apámnak, és most mi is a magunk bőrén eléggé éreztük, mit jelent »kisebbségi«-nek lenni, kimenni az ócskapiacra, eladogatni a megmaradt holmikat. Édesapám megpróbálkozott ezzel is, azzal is, nem maradt volna számára más, mint egy szép napon tényleg kiállani a standra, eleget téve sokat emlegetett szavajárásának: ha lecsúsztunk a földre, mint urak, hát akkor gyerünk fel a bakra! Ezt az »optimizmust« csak addig őrizte meg, amíg egészséges volt. Csakhamar elbetegesedett és követte az anyámat, akinek végzetes szívbaját a háború, az

Török Vilma: *Ligeti Ernő*. Diplomavizsga-dolgozat. Tudományos irányító: Sőni Pál egyetemi tanár. Babeş–Bolyai Tudományegyetem. Cluj-Kolozsvár, 1971. 135 p. A továbbiakban: Török Vilma.

10 Török Vilma 5.

11 György Béla: *Sub pondere crescit palma*. Ligeti Ernő felfedezéséhez. Helikon 2005. márc. 25. 6. sz. 16–18.

egyéni tragédia csak siettette."[12] Ennél többet egyetlen életrajzírója sem állapított meg róla, sem apja, sem anyja keresztnevét nem tisztázták, még apja valódi foglalkozását sem.

Az eredeti név tisztázására először A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítőjével[13] tettünk kísérletet, de itt kiderült, hogy őt már első gimnazistaként 1901/2-ben Ligeti névvel vették nyilvántartásba. Így az állami levéltárban próbálkoztunk, s ott meg is találtuk a leghitelesebb forrást: *Kolozsvári neológ izr. hitközség 1866–1895. évi születési, házassági és halotti anyakönyvének másodpéldánya.*[14] Ebben a 16. lapon az 1891-re bejegyzettek 4. számú újszülöttje Lichtenstein Ernő. Még a következő adatok találhatók:

– születés ideje év / hó / nap: 1891. március 19.

– neme: fiú

– minősége: törvényes

– az atya neve, állása, születési helye: Lichtenstein József bírósági végrehajtó; Monosbél, Borsod

– az anya családi és egyéni neve és születési helye: Diamant Júlia, Budapest

– a szülék lakása és a gyermek születésének helye: Kolozsvárt, Postakert u. 3. szám

– a bába neve: Hartmann Leopoldné

– fiúknál a körülmetélő neve és a körülmetélés napja: – – 1891. márc. 27.[15]

– a koma neve, állása és lakása: Diamant Miksa gyárvezető, Budapest

A kötetben tovább lapozgatva megtaláltuk Ligeti öccsének az adatait is a 31. lapon: 1895. augusztus 13-án született és Lichtenstein Oszkár névre hallgatott, akkor már a Bel-Király utca 33. szám alatt laktak.

Ezek szerint megállapíthatjuk, hogy a család tényleges eredeti neve Lichtenstein volt. A szülők egyike sem helybéli eredetű. Az apa a Borsod megyei Mónosbél községből származott (újabban Heves megyéhez tartozik), az Egertől 15 km-re fekvő településnek 1910-ben 296 lakosa volt, közülük 18-an vallották magukat izraelitának. Az édesanya viszont a fővárosban született, ahol a Diamant család igen rangos és módos famíliának számított, Diamant Miksa, a gyárvezető valószínűleg a Júlia testvére lehetett. Ebből a családból származhatott az Izrael

12 *Súly alatt a pálma* 100.

13 *A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1901–1902. iskolai évről.* Szerkesztette dr. Gál Kelemen. Kolozsvár, 1902. és a további értesítők 1908–1909-ig.

14 Jelzete a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei részlegén: Matricole 71/12.

15 A körülmetélő neve nincs kitöltve, bizonyára azért, mert orvossal végeztették el a műveletet.

állam alapítójaként tisztelt Herzl Tivadar is: édesanyját Diamant Jeanette-nek hívták. A pontos családi vonatkozásokat Budapesten kellene tisztázni, talán a házasságot is ott kötötték a szülők.

A *végrehajtó* címszónál a Pallas Nagylexikona a következő tájékoztatást adja: „A bírósági végrehajtó (1871. LI. és 1875. IX. t-cikk) a kir. járásbíróságok mellé az igazságügyminiszter által kinevezett s hivatali esküt tett állami közeg, aki a polgári végrehajtások foganatosítására van hivatva, s akinek jövedelmét az egyes végrehajtási cselekményért megállapított díjak teszik. Bírósági végrehajtó lehet az a 24-ik életévét betöltött feddhetetlen jellemű magyar állampolgár, aki az előírt végrehajtói vizsgát jó sikerrel letette." Eleinte minden bíróság mellett egy végrehajtó működött, de utóbb a végrehajtók önállósultak. Az 1914-es *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék* már öt végrehajtót tüntet fel,[16] közöttük Ligeti is. Kétségtelenül a gyorsan fejlődő városban a végrehajtó hamarosan jó módra tehetett szert.

Az első, 1899-re megjelent kolozsvári címjegyzékben Lichtenstein József végrehajtó már a Bel-Király utca 10. szám alatt lakik.[17] Minthogy az 1901/2-es iskolai értesítőben a fiú neve Ligetiként szerepel, megállapíthatjuk, hogy 1899–1902 között történhetett a névmagyarosítás. A születési dátum eddig minden lexikonban és életrajzban hibásan szerepel. Egységesen február 19-et írják március 19. helyett. A tévedés forrása minden valószínűség szerint az Osvát Kálmán 1928-as Erdélyi Lexikona, amelynek 170. lapján így kezdődik a szócikk: „Ligeti Ernő, író és hírlapíró * 1891. II. 19. Kolozsvárt." Feltételezhetően sajtóhiba történt, a III-as számból elhagytak egy elemet. Maga Ligeti nem tartotta fontosnak a helyesbítést, s ezután mindenki átvette a hibás dátumot. A márciusi születést a „Kolozsvári Unitárius Kollégium Névkönyve"[18] is évről évre megerősíti. Ugyancsak a Névkönyvekből (ma anyakönyvnek hívjuk) kitűnnek a további címváltozások is: 1904-től a Deák Ferenc utca 34. szám alatt laknak, majd 1906-ban költöznek a saját tulajdonú Szentegyház utca 39. szám alá.

Ezek a címváltozások tükrözik az apa anyagi helyzetének a fokozatos megszilárdulását. A Postakert utcának akkor még a keleti sora volt a páratlan számozású, s itt a 3. szám Bertha Mihály közismert kolozsvári épületszobrász tulajdonát képezte, a mai teológia-épülettel szomszédos ház lehetett (netán ide kell majd

16 *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék 1914. évre*. Hivatalos adatok alapján összeállították: Pótor Dezső, Károli Gyula. Kolozsvár, 1914. 51.

17 *Kolozsvári cím- és lakjegyzék az 1899-ik évre*. I. évfolyam. Szerkesztette: Oláh László. [Kolozsvár, 1899.] 229.

18 Jelzete a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei részlegén: Fond 164, Registre Matricole. (Az 1901–1902-re szóló kötet hiányzik.)

emléktáblát helyezni). Ez akkoriban még külvárosnak számított. A Bel-Király, később egyszerűen csak Király utcában már központi lakásuk volt, napjainkban újabb keletű épületek találhatók a telkeken. A Deák Ferenc utca már kifejezetten jó módra utal, épp az itteni ún. Kis-Bánffy-házzal szomszédos épületben béreltek lakást. A Szentegyház utcai ingatlan a századfordulón épülhetett, s igen tekintélyes, ma is jó állapotban lévő öttengelyes emeletes polgárház. Kapuja felett az emeleten bábkorlátos erkély található, az épület egyik szárnya hátra nyúlik az udvarba. Úgyhogy az épületben nem csak a család lakott, hanem bérlakások is voltak. A homlokzati földszintet csak újabban alakították át üzlethelyiséggé. Alighanem az idősebb Ligeti végrehajtás során jutott e ház tulajdonába.[19]

A városban csak az ortodox izraelita hitközségnek volt külön elemi iskolája, az ottani értesítőkben nem szerepel Lichtenstein Ernő neve. Az unitáriusok elemijének névsoraiban sem tűnik fel. Tény, hogy mind a nyolc gimnáziumi osztályt az Unitárius Kollégiumban végezte. Ez nem is különös, hiszen az unitáriusok aránylag kevesen lévén a városban szimpátiával fogadták be az izraelita vallásúakat, az osztályok diákjainak néha negyede, harmada neve mellett ott találjuk az „izr." tájékoztatást. Az Unitárius Kollégium új, pompás Pákei Lajos tervezte kétemeletes Kossuth Lajos utcai épületét 1901 őszén avatták fel, s pont ekkor lett első gimnazista Ligeti. 1900-tól negyed századon át a nagy tekintélyű dr. Gál Kelemen német–latin–filozófia szakos tanár a kollégium igazgatója. A tanintézet ekkoriban virágkorát éli.[20] Mind az évenként kiadott tekintélyes méretű értesítők, mind pedig a levéltárban megőrzött kéziratos névkönyvek pontos tájékoztatást adnak az intézet működéséről, diákjai előrehaladásáról. A névkönyvekbe évről évre az osztályfőnök vezeti be a tanuló nevét, születési helyét és idejét, az édesapa nevét, lakhelyét, állását, lakcímét, majd az osztályzatok következnek, s a megjegyzés: „felsőbb osztályba léphet".

Ligeti I. gimnazista korában egy 42 tanulós osztályba járt, 12-en voltak izraeliták. Osztályfőnöke, Kiss Ernő (1868–1931) magyar–klasszika filológia szakos tanár épp ekkor kerül a kollégiumba, kilépve a kegyesrendből, felvéve az unitárius vallást. Mint az Erdélyi Lapok szerkesztője tanulmányíróként is tekintélyre tett szert. Kiss öt éven át a vezeti a Ligeti osztályát, magyarra és latinra tanítja

19 Ez a Bethlen (ma Baba Novac) utca sarka előtti harmadik ház. Itt a házszámozások a múlt századfordulótól nem változtak. Pont a sarokházban (Szentegyház/Iuliu Maniu u. 43. sz.) bérelt lakást Ligeti a két világháború között, a Független Ujságot is ott szerkesztette.

20 Részletesebben lásd: Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György: *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből.* Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007. 182–274.

őket. A kis Ligeti elég közepes diáknak bizonyul, 2–3-as jegyei vannak, magaviselete is csak 2-es. A következő tanévekben azonban mind javul előmenetele, egyre több az 1-es jegy bizonyítványában. Az alsó négy gimnáziumi osztályban jelesebb tanárai Papp Domokos, a későbbi író-szerkesztő Gyallay Domokos, aki földrajzra tanítja, Kanyaró Ferenc és Kelemen Lajos a történelemtanára, az egyetemen is előadó Nyiredy Gézától természetrajzot tanulhat. V. osztályban – átmenetileg – dr. Barabás Ábel (1877–1915) német–magyar szakos az osztályfőnöke, s a továbbiakban hol németre, hol magyarra tanítja. Goethe- és Petőfi-rajongásával nagy hatást gyakorol rá, akárcsak a felső osztályok magyartanára, a költő Pálffi Márton (1873–1936), aki egyben a kollégiumi könyvtárőr is. Az utolsó két osztályban Hidegh Mihály (1865–1951) matematika tanár az osztályfőnöke, ami Ligeti számára nem lehetett előnyös, mert mindig számtanból volt a leggyengébb osztályzata. Meg kell említenünk, hogy mint neológ izraelitát dr. Eisler Mátyás főrabbi tanította vallásra, aki az egyetemen a sémi nyelvek magántanára, elismert hittudós volt.

A diákok rendszerint a VI–VII. osztálytól tűnnek ki irodalmi, önképzőköri tevékenységükkel. Ligeti a VI. osztályban a Kovácsi Antal alapból latin-tudásáért kap díjat. A VII.-ben válik a Kriza János Önképzőkör aktív tagjává. A kört ekkoriban Pálffi Márton tanár vezeti, elnöke Kiss Elek VIII. osztályos, a későbbi unitárius püspök. A nagymúltú kéziratos diákfolyóiratot, a Reményt Kopp Elemér szintén nyolcadikos (utóbb gyógyszerész-professzor) szerkeszti. Az önképzőkör több pályázatán díjat nyer. „Az új földesúr humora" és a „Hogyan írja le Petőfi a természetet" pályatételeket ő dolgozza ki legjobban. A „Kalotaszeg vagy Torockó népe" bemutatására kiírt versenyben az egyik díjat kapja. A Bulyovszkyné Szilágyi Lilla-alapból és a Kovácsi-alapból (latin-pályázat) is jutalmazzák.

A VIII. osztályt 1908/1909-ben végzi. Ekkor az iskolának 352 nyilvános tanulója van, közülük 156 unitárius, 94 izraelita vallású. A 42 fős végzős osztályból is 12-en Mózes-hitűek. Az osztálytársak közül később a színműíró Indig Ottó, a klasszika-filológus Módi Mihály, valamint az orvos Stern Vilmos váltak ismertebbé. Ligeti jegyei e tanévben így alakultak: vallás 1, magyar 1, latin 1, görög 1, német 2, történelem 1, fizika 2, matematika 3, bölcsészet 3, testnevelés 3, magaviselet 1. Két rendkívüli tárgyra iratkozott be: angol és gyorsírás. Az érettségin magyarból a következő tételt kellett kidolgozni: „Mit köszönhet a magyar irodalom »a magyarság fellegvárának« (A történelmi Erdély szerepe és különválásának jelentősége a magyar irodalomban)". Bizonyára ezzel megbirkózott, de a többi tantárgy esetében kevésbé volt sikeres. Sem a jelesen, sem a jól érettek közé nem került, az egyszerűen „érett" minősítést kapta. A Kriza Önképzőkörben már több sikert könyvelhetett el. A tisztikarba ugyan nem választották be. Felol-

vasásaiért viszont jegyzőkönyvi dicséretet kapott, sikeresen vett részt a „Helyes-e a »Holnap« költői társaság iránya vagy sem" vitában. A Bulyovszkyné-díjat a Reményben megjelent legjobb verssel (*Vágy*) nyerte el, az „Arany mint műkritikus" pályatétel kidolgozásáért a Remény-alapból jutalmazták. Ezeken kívül még három alapból kapott díjat.

Ligeti Ernő maga is szépen emlékezik meg egykori tanárairól, az önképzőkörről az *Elsüllyedt világ*ban. Török Vilma minden adatát innen merítette. Most, hogy az emlékiratot Marosi Ildikó kötetben közölte, könnyen összevethető az író vélekedése az adatokkal. Pálffi Mártonról így ír: „A gimnázium könyvtárát Pálffi Márton igazgatta, egyik legkedvesebb tanárunk. A magyar irodalmat is ő tanította, és válogatás nélkül azt a könyvet adta ki nekem, amelyre éppen szemet vetettem".[21] A legnagyobb hatással azonban Barabás Ábel volt rá, egész kis nekrológot ír róla: „Tanáraim közül talán Barabás Ábelre emlékezem vissza a legnagyobb rajongással. Németre tanított bennünket. […] Németül persze nem tanultunk meg a gimnáziumban, de ennek nem Barabás Ábel volt az oka, hanem az akkori általános nyelvtanítási rendszer. Barabás viszont gyönyörűen beszélt nekünk Goethéről, Schillerről, ünnepnap volt számunkra, amikor félretette a leckét, kiállott a padok elé, vagy nekitámaszkodott az asztalnak, és beszélt. Barabás Ábel minden dolga személyes ügy volt a szemünkben. […] Könyveket is írt, amelyekre büszkék voltunk. Mai szemmel nézve sok kalandos gondolatsort vetett papírra, amelyek akkor zseniálisnak tűntek fel előttünk. […] Mellesleg kimutatta, hogy Petőfi »Felhők« című rapszodikus és töredékes verssorozata tulajdonképpen egy öt felvonásos szomorújáték szilánkjai, amelyeket ő túl okosan összeillesztett felvonásról felvonásra. Meltzl-tanítvány – mondották róla –, az is olyan bogaras, az is olyan originális. Valamennyien biztosra vettük, hogy Barabás nem sokáig lesz nálunk. Elragadja őt az egyetem. Neki ott a helye. Meltzl Hugó, a sok szeszélyű professzor már öreg. Barabás kerül a helyébe. Az egyetem helyett azonban egészen fiatalon a halál ragadta el tőlünk".[22] Szeretettel ír még Kelemen Lajosról, s különös tisztelettel az igazgatóról, Gál Kelemenről. „Magunk között, idehaza rekedt »véndiákok« gyakran emlegetjük igazgatónkat, Gál Kelement. Valami hűvös fal ereszkedett közte és közöttünk, de rendkívül nagyra becsültük. Filozófiai propedeutikára tanított. Józan okos fej volt, kissé gunyoros. […] Gál Kelemen vezette a vasárnapi oráció-gyakorlatokat is. Azt hiszem, ez egészen sajátos unitárius kollégiumbeli intézmény volt. A vasárnap délelőtti istentisztelet után jöttünk össze a tornateremben. Minden nyolcadikosnak önálló beszédet

21 Marosi Ildikó: *Kis\Ligeti\Könyv* 36.
22 Uo. 37.

kellett tartani szabadon választott témáról. Emlékszem, Jókairól beszéltem. Az akkor még Berde Mózes, Bölöni Farkas Sándor, Arany és Petőfi után modern téma számba ment. Ennek az orációgyakorlatnak az volt a célja, hogy az ékesszólás elemeivel ismertessen meg bennünket, és már az iskolában leküzdesse velünk az életben oly sok bajt okozó lelki gátlást: a lámpalázat. Gál Kelemen vállára vetett télikabátban hallgatta végig ebbeli kísérleteinket, és amikor a végén véleményt mondott, valamennyien elcsodálkoztunk, hogyan is tudott minden elképzelhető témáról a legnagyobb beavatottsággal, a legszilárdabb mondatfűzésekkel ex abrupto beszélni".[23]

Szerencsénkre a kéziratos Reménynek is fennmaradtak azok az évfolyamai, amelyeket Ligeti diákoskodása idején állítottak össze.[24] Sem az 1905/1906-os, sem pedig az 1906/1907-es tanév 199, illetve 192 lapos köteteiben nem találunk Ligeti nevére. Az 1907/1908-as kötetet Kopp Elemér, majd a 13. számtól Káhána Herman szerkeszti. A munkatársak közt feltűnik Ligeti Ernő neve is. Erre az évre 24 számot állítanak össze, ezek együtt 214 lapot tesznek ki. Ligeti két írással szerepel. Az egyik egy Kiss József-cikk (működésének 40. évfordulóján). A december 18. és február 5. között részletekben bemásolt írás egy dagályos bevezető után elmeséli Kiss életrajzát. Nem véletlenül választotta e témát, hiszen valamennyire át kellett már ekkor is éreznie a zsidó-magyar sors terhét. Ilyeneket vet papírra: „Barátai nincsenek a 8–9 éves gyermeknek, a paraszt gyermekek nem nagyon szeretnek játszani zsidó gyerekekkel." A református pap tanítja az elemi tudományokra: „Otthon pedig a tűz parázsa mellé ültetve mesélt az apa kis fiának Makali harcáról, Józsué diadalairól, hogy miként omlott le a magas Cion vára és mikor veszett el Izrael népe." Utal arra is, hogy Kisst gyakran megvádolták: nem magyar, ez nem az ő hazája. Kiss verseivel mutatja be ennek cáfolatát. A március 15-i ünnepi számban verse jelenik meg *Az életből ellesve* címmel. Az érzelmes ballada egy éhező gyermekét csitító koldusasszonyról szól, aki mellett a gázlángtól megvilágított városi utcán közömbösen haladnak el az emberek.

Az 1908/1909-es Remény-évfolyam 22 számból áll és 172 lapos. December 2-ig Kelemen Miklós, azután, a 7. számtól Dengyel Lajos a főszerkesztő, mindketten nyolcadikosok, akárcsak Ligeti, aki a 2. számtól szerepel a munkatársak

23 Uo. 39–40.

24 Az Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjánál a Ms.U. 1298 jelzet alatt találhatók az 1907-ig, a Ms.U. 1326 alatt az 1907–1910 közötti kötetek. Részletesebben a Reményről: Gaal György: *Barátság láncai (1829–1982)*. Utunk 1982. jún. 4. 23. sz. Kötetben: Gaal György: *Múzsák és erények jegyében*. Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2001. 108–117.

közt. Hagyomány szerint elsősorban a végzős osztály diákjai írják tele a számokat. Ligeti is szorgalmasan dolgozik. Két tárca-cikkének egy-egy leánynév a címe. A *Mártha* (2. és 3. sz.) balladaszerű történet, prózavers egy fekete lányról és két szerelméről. *Ninette* (14, 15, 16. sz.) az operaház legelragadóbb fiatal művésznője, akiért egyik rajongója öngyilkos lesz. Szintén tárcába kerül egy esszéje: *Shakespere* [!], *Ibsen, Bernstein* (9, 10, 11. sz.), ebben a három színpadi szerzőt veti össze. „Bernsteint jobban szeretjük" – állapítja meg. Az október 6-i díszszámban egy elképzelt őszi temetői jelenetben előtűnnek a vértanúk szellemei, s elhatározzák, hogy megnézik honuk állapotát, s persze megállapítják, hogy mindaz, amiért harcoltak, még nem valósult meg. Az ötlet nem eredeti, de még sem a szokásos történelmi lecke-felmondás vagy hazafias ömlengés. Két hosszabb tanulmányát közölték. Az egyik *A magyar zene története* (4., 5., 6., 7. sz.), mely a XVI. századtól a XX. századig mutatja be a szerzőket, stílusokat. Ligeti nem csak rajongója volt a zenének, később a konzervatóriumba is beiratkozott, művészi szinten zongorázott. A másik tanulmány *Heine költészetét* jellemzi (17., 18., 19., 20. sz.), s belefoglalja négy dal-fordítását. Íme, egyik:

Trombitálnak, furulyálnak,
Pengetik a hárfát,
Ott lejti az én szerelmem
Menyasszonyi táncát.

Ez aztán a zenebona!
Harsonákat fújnak,
Odafenn a jó angyalok
Zokogásba fúlnak.

Nem csak Heinet, hanem Horatiust is fordít, *A rómaiakhoz* című epodoszt (11. sz.). Mindkét „eredeti" verse vallomásszerű. A *Skepsis* öt szakaszban az élet értelmét kutatja, a *Vágy*, mely az Értesítő szerint kiérdemelte a Remény-évfolyamban megjelent legjobb vers minősítést, szonett és ars poetica. Így indul:

Dalt szeretnék, melyben lelkemet kisírnám,
Dalt szeretnék, csodást, szüzet, hófehéret,
Mámorosat, izzót, mely miként a lótusz
Csókot dob az égnek.

Az évfolyamban ezek szerint Ligetitől 3 esszé-tanulmány, 2 elbeszélés, 2 vers, valamint Horatius- és Heine-fordítások jelentek meg.

Az *Elsüllyedt világ*ban is pár szóban megemlékezik a Reményről: „Ösztönzés, hogy írók is legyünk, ne csak olvasók, osztályomból egyedül csak bennem

motoszkált. Szerkesztettem a Remény című kézzel írt folyóiratot, ahol gyarló verseimet és még gyarlóbb Heine-fordításaimat helyeztem el."[25]

Összegezve, majdnem olyan szép, elismerő sorokat írt Ligeti iskolájáról, mint Ady a zilahi kollégiumról: „Késői fővel szeretnék vallomást tenni a tanoda mellett. Itt minden jó volt, mindenkire csak barátsággal tudok visszaemlékezni. Ez az iskola egyforma igazságot osztott mindenkinek és nagyban segítségemre volt, hogy az lehessek, ami akartam lenni. Ez az iskola örök kötőerő, amely megtartott az ifjúi világnézeti sodródások idején is a legőszintébb magyar közösségben. Megjelölte számunkra azt az utat, amelyről nem lehet letérni. És megjelölte – legalább az én számomra – az irodalmi törekvéseknek is azt az útját amelyhez sok elkalandozás ellenére is hű maradtam."[26]

Az iskolai éveket elég pontosan tükrözik az Unitárius Kollégium értesítői, diákfolyóirata. Ligeti egyetemi éveiről már nehezebb tiszta képet kialakítani. Ő maga azt írja, hogy lírai költő és mellesleg latin–görög szakos tanár akart lenni, de szülei rábeszélték, hogy egyszer szerezzen jogi diplomát. „A jogi szakra iratkoztam be, kettős előnye volt: sokat lehetett »lógni«, és így jutott szabad idő kis pénzkeresésre is."[27] A jogtanárok közül csak Óvári Kelemen jogtörténeti és Farkas Lajos római jogi előadásait említi elismeréssel, ezeket I. éves korában hallgatta. Utal rá, hogy a legszorgalmasabb diákok Somló Bódog jogbölcseleti szemináriumába is eljártak.[28]

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Almanachja[29] évről évre közli az előző tanévre beiratkozott diákok karonkénti névsorát. E kötetekből kitűnik, hogy Ligeti 1909/1910-ben és a következő két tanévben is mindkét félévre be volt iratkozva, 1912/1913-ban viszont csak az I. félévnél szerepel. Tehát három és fél évig volt az egyetem polgára. Az nem derül ki, hogy letette-e az első és a második alapvizsgát, illetve az államtudományi vagy a jogtudományi államvizsgát. Az *Elsüllyedt világ*ban először úgy nyilatkozik, hogy „egyetemet is végeztem, doktorrá is avattak"[30], majd az utolsó folytatásban elmondja, hogy Nagyváradon újságíróként megkérte egy leány kezét, de az ügyvéd-családnak nem imponált a foglalkozása, s ekkor elhatározta, hogy leteszi mind a három szigorlatot, s egy év múlva ügyvédként jelentkezik a családnál. „A diplomát azonban

25 Marosi Ildikó: *Kis\Ligeti\Könyv* 36.
26 Uo. 40.
27 Uo. 42.
28 Uo. 43.
29 A kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Almanachja és Tanrendje az MCMIX–X. tanév I–II. felére és a következő kötetek 1913–1914-ig.
30 Marosi Ildikó: *Kis\Ligeti\Könyv* 40.

nem sikerült megszereznem, egy tárgyból elvágtak, és az avatás is elmaradt"[31] – vallja. Ezt az egyetem rektori beszámoló beszédeinek függelékében közölt doktorrá avatottak névjegyzéke is megerősíti: 1913–1916 között nem szerepel Ligeti neve a jegyzékeken.[32]

Az irodalmi tervei azonban kezdtek megvalósulni. 1909-ben megjelent a *Közös úton* című antológia[33], melyet a nagyváradi Holnap-kötetek mintájára állítottak össze Kolozsvárt. Ligeti négy verssel szerepel benne. 1913-ban már saját kötettel büszkélkedhetik: *Magányosan ezer tavasz közt.*[34] Tóth Árpád és Ady Endre ír róla a Nyugatban.[35] S ha nem is egyöntetű a dicséret, de tehetséget látnak benne. A világháború megpróbáltatásai, élményei majd a kisebbségi lét avatják őt igazán íróvá.[36]

31 Uo. 117.

32 Vö. Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae Kolozsváriensis anni MCMXII–XII. és a következő kötetek 1915–1916-ig.

33 *Közös úton*. Versek. A füzetet Orbók Attila állította össze. Kolozsvárt, 1909. Fabritius Erik és Társa Könyvkereskedésének bizománya. Szövetség-Könyvnyomda. Kolozsvár, Mátyás Király tér 12. 45 p.

34 *Magányosan ezer tavasz közt*. Versek. Sonnenfeld nyomda, Nagyvárad, 1913. 104 p.

35 Tóth Árpád: *Két verskötetről*. Nyugat VII. évf. (1914) 725.; Ady Endre: *Hajh, mennyi költő.* Uo. 795–796.

36 Írói pályafutásáról: Gaal György: „*Én jót akartam*". Ligeti Ernő pályaképe születése 120. évfordulóján. Korunk, XXII. évf. (2011) 11. sz. 91–104.

Fodor Attila[1]

Egy aranyosrákosi toronygombirat

Az emlékállítás mindig a különös jelentőséggel bíró eseményekre, személyekre és helyekre irányul. Célja, hogy maradandó formában örökítse meg azokat az információkat, amelyek a jelent kibillentik a közömbös hétköznapi állapotból. Az esemény, legyen az egyéni vagy közösségi, egyszeri vagy ismétlődő, fontos szerepet hivatott betölteni: az idő folytonosságának garantálását, az időbeli folyamatok kibillentését, a múlandóság megtagadását. Az emlékállítás legfőbb célja: megörökíteni a jelent, dokumentálni a múltat, emlékeztetni rá.

Az emlékállításnak különböző formáit ismerjük. Egyik az írásos forma, amely a különböző feliratokat, az írott dokumentumokat foglalja magában. Ezek előfordulása eléggé változó, lelőhelye sokféle. Habár teljes intézmények alakultak

[1] Fodor Attila 1981-ben született Tordán. 2001–2005 között folytatott néprajz–magyar tanulmányokat a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékén. 2006–2008 között szerzett mesteri képesítést a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszékén. 2008–2011 között doktori tanulmányokat végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tudományok Doktori Iskolájában. 2010 októbere és 2011 januárja között doktori ösztöndíjasként folytatott tanulmányokat Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszékén. 2004–2005 között az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának segéd levéltárosa, 2007-től a kolozsvári székhelyű Erdélyi Néprajzi Múzeum muzeológusa.

Fontosabb publikációk: *Aranyosszéki halottbúcsúztatók.* KerMagv. 2009/3. 435–471.; *Az aranyosszéki halottbúcsúztató versek 21. századi vizsgálata.* Erdélyi Múzeum. 2008/1–2. 1–16.; *Egy aranyosrákosi asszonyhoz kapcsolódó hiedelemképzetek.* Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Sámán Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2009. 719–734.; *Borzalom. Pataki András unitárius lelkész története az aranyosszéki identitás „szolgálatában".* Unitárius Közlöny 2005/1.; *A kollektív emlékezet kutatása. A templom mint lieu de mémoire.* In: Tötszegi Tekla – Goia, Ion Augustin (szerk.) – *Kortárs falvak Romániában: nyitás Európa felé. (Kolozs megye).* Mediamira Kiadó, Kolozsvár, 2008.

és szakosodtak archiválásukra (könyvtárak, levéltárak, archívumok), szakszerűen képzett tároló helyek alakultak ki az írott dokumentumok számára, mégis érdemes számon tartani azokat az előfordulási helyeket is (környezetünk különböző belső és külső felületei), amelyek magukon vagy magukban őrzik az ilyen jellegű dokumentumokat.

Számos esetben környezetünk épületei hordozzák és tárolják a múltat megörökítő feliratokat, dokumentumokat. Környezetünk épületei közül az egyik ilyen kulcsfontossággal bíró a templom. Ahhoz, hogy az emlékek el ne vesszenek, hogy az emlékezési gyakorlat megmaradjon, szükséges az emlékek kihelyezése.[2] A térré vált idő, a térbe kihelyezett emlékezet az idővel akar dacolni. Ilyen megfontolásból kerülnek a templomok külső és belső falaira, a templom alapkövébe, a torony gombjába, a templomi bútorzatra, a festett kazettás mennyezetre, a harangokra olyan feliratok, amelyek tartalmukban az illető közösség számára fontos szereppel bírnak. Ezek alapján állíthatjuk, hogy a templom önmagában egy emlékhely, az emlékezetnek egy igen fontos helyszíne (*lieu de mémoire*[3]).

Az emlékezetkutatás gyakran tette kutatása tárgyává a templomokban fellelhető feliratokat, szívesen vállalkozott ezek összegyűjtésére és elemzésére. Az emlékiratoknak egyik sajátos formáját a *toronygombirat*ok[4] képezik.

2 Az emlékezet létrehozásának, kihelyezésének és használatának vizsgálatáról lásd Jan Assmann 1999-ben magyar nyelven is megjelent kötetét. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999.

3 A fogalmat Pierre Nora használja abból a feltevésből indulva ki, hogy mivel nincsen már valódi közege az emlékezetnek (*milieux de mémoire*), ezért szükségesek az emlékezet helyeinek (*lieux de mémoire*) a kialakulása/kialakítása. Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3. sz. 124.

4 A műfaj névadója Dankó Imre, akinek kezdeményezésére az ilyen jellegű emlékirat *toronygombirat* megnevezéssel vált ismertté. Dankó Imre: A toronygombokról és a toronygombiratokról. In: Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz V. Jubileumi kötet. Tanulmánygyűjtemény a Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója tevékenységének 10. évfordulójára. Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója*. Debrecen, 1991. 177–201., Dankó Imre: A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára I.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2000. 284–308.

A magyarországi toronygombiratokról, műfaji sajátosságaikról Dankó Imre,[5] Kazinczy Ferenc,[6] Botka János[7] közöl adatokat az 1725–1984 közötti időszakból, összesen 8 emlékiratról.[8] Az erdélyi magyar egyházak hagyatékaiban, a különböző intézményi archívumokban és az egyházi sajtóban fellelhető toronygombiratok felleltározása, rendszerezése és elemzése is nemrég történt meg.[9] Keszeg Vilmos által elvégzett kutatások következtében 91 azonosított és 59 feltárt toronygombirat gyűlt össze 37 településről az 1601–2001 közötti időszakból.[10]

Az erdélyi toronygombiratok összegyűjtése alkalmával került sor az Aranyos-vidéki gombiratok összesítésére. Ennek következtében mindössze 7 településről (Abrudbánya, Aranyosgerend, Aranyosszentmihály, Felvinc, Kercsed, Torda, Torockó) sikerült iratot gyűjteni.[11] A többi településről (Aranyosegerbegy, Aranyospolyán, Aranyosrákos, Csegez, Mészkő, Torda, Várfalva) csak adatok kerültek elő, melyek igazolják a toronygombiratok létezését.[12]

Aranyos-vidékről eddig 7 településről összesen 12 toronygombirat gyűlt össze, ebből 4 az unitárius felekezet templomtornyaiból, 8 pedig a református templomok tornyából. Az előkerült iratok a következőképpen oszlanak meg: Abrudbánya unitárius egyházközségéből 2 irat (1784, 1858), Aranyosgerend református egyházközségéből 1 irat (1815), Felvinc református egyházközségéből 1 irat (1881), Kercsed református egyházközségéből 3 irat (1829, 1897, 1974), Aranyosszentmihály unitárius egyházközségéből 1 irat (1926), Ó- és Újtorda református egyházközségéből 3 irat (1782, 1824, 1906) és Torockó unitárius egyházközségéből 1 irat (1828). Ha időrendbe állítjuk ezeket a toronygombiratokat, akkor a következő sorrendet kapjuk: 1782, 1784, 1815, 1824, 1828, 1829, 1858,

5 Dankó. 1991. 183–185. Lásd: Keszeg Vilmos: Aranyosszéki gombiratok. *Néprajzi Látóhatár* IX. (2000) 3–4. sz. 389–416. Keszeg. 2000. 398.

6 Idézi Takács Béla: A toronygomb. *Reformátusok Lapja*. XXVI (1982) 40. sz. 3. Lásd: Keszeg. 2000. 398.

7 Botka János: Dokumentumok a református templom toronygombjában Tiszasason. In: *Múzeumi Levelek*. 43–44. sz. Szolnok, 1984. 29–30. Lásd: Keszeg. 2000. 398.

8 Hivatkozza Keszeg V. 2000. 398.

9 Keszeg Vilmos: *Erdélyi gombiratok. Református Szemle* XCVI. (2003). 6. sz. 642–667., Keszeg Vilmos: *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006., Keszeg Vilmos: 17–20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója. In: Balázs Mihály–Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2007. 71–108.

10 Keszeg. 2006. 16–26., Keszeg. 2000. 389–415.

11 Keszeg, 2006. 13.

12 Uo.

1879, 1881, 1906, 1926, 1974. Ebbe a kronológiai sorrendbe illeszkedik az 1818-ban íródott aranyosrákosi gombirat is, amely a maga módján kiegészíteni és árnyalni tudja a vidékről szóló történelmet. Így megállapítható, hogy az ilyen jellegű írásgyakorlat és emlékállítás az aranyosszéki településekre is kiterjedt, ezekben is használatban van. Az itteni toronygombiratok által jól nyomon követhető a 18–20. századi helyi jellegű írásgyakorlat, a múlt iránti érzékenység és az emlékállításnak ez a formája.

Az Aranyosszékre irányuló gyűjtés idejében az aranyosrákosi unitárius templom tornyában levő iratról csak informális adatokat lehetett begyűjteni.[13] Mivel ekkor nem került elő toronygombirat, úgy gondoljuk, hogy ezt a hiányosságot sikerül most pótolni egy nemrég elvégzett kutatás keretében előkerült toronygombirat közlésével.

Az újabban előkerült aranyosrákosi toronygombiratról elsőként Gombási János helybéli lelkész (1919–1968) tesz említést, aki 1910-ben, közel 300 oldalnyi terjedelemben összefoglalta az egyházközség történetét.[14] Ebben említést tett a toronygombiratról, és idézett is belőle, pontos információkat adván a gombirat sorsáról. Feljegyzése szerint a torony 1886-ban történt újra bádogoztatása alkalmával került elő az *Emlékeztető Irá*s, ezt követően helyezték el azt az egyházközség irattárába.

A helyi születésű Pethő István, harmadéves teológiai hallgatóként, 1926-ban pályamunkaként megírta *Az Aranyos-Rákosi Unitárius Egyházközség Történetét*. Ebben külön kitér arra az „érthetetlenül rongált állapotban levő" levélre is, amely az egyházközség levéltárában található. A levél tulajdonképpen maga a toronygombirat. Ennek tartalmát részletesen ismerteti, kuriózumként idézi is az irat verses részeit.[15]

Ugyancsak ebben a monográfiában találunk hivatkozást egy 1887-ben elvégzett esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyvre, amely furcsa módon csak a toronygombba elhelyezett pénzekről számol be, a toronygombiratról nem tesz említést. Szövege a következő: „Az 1887. évi esperesi vizsgálószék már a nagy munkát[16]

13 Lásd Keszeg Vilmos lábjegyzetét az aranyosrákosi toronygombiratra vonatkozólag. Keszeg. 2006. 13.

14 Lásd: Gombási János: *Aranyosrákos falu és egyházközség története a kezdeti időktől 1968-ig.* Aranyosrákos, 1910. Kézirat. Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség irattára.

15 Lásd: Pethő István: *Az Aranyos-Rákosi Unitárius Egyházközség története. Pályamunka*. Kolozsvár, 1926. 20-21. Kézirat. Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség irattára.

16 „Az 1818-ban tartott püspöki vizitációs jegyzőkönyv szerint ebben az évben a tornyot újítani kezdik. 1819-ben még folyik a munka. 1820-ban fejeződik be, amint azt ma is

készen, befejezve találja s jegyzőkönyve mint érdekes adatot említi, hogy a toronygombban van eltéve emlékül: »1 drb. egy forintos bankó, 1 drb. egy forintos tallér, 1 drb. 20 krajcáros, 1 drb. 10 krajcáros, 1 drb. 4 krajcáros, 1 drb. 1 krajcáros.« Csudálatos, hogy a már említett levélről, melyet 1819-ben helyeztek a torony gombjába, a jegyzőkönyv hallgat. Félő, ha vajon ekkor visszatették-e ismét az újonnan szerzett gombba, vagy megfeledkezve róla elárverezték az akkor leszedett bádoggal együtt."[17]

1969-ben Biró Barna lelkész lelkészképesítő vizsgadolgozatként megírta az aranyosrákosi unitárius egyházközség történetét,[18] amelyben részletesen ismertette az egyházközség levéltárában őrzött iratot, és annak rímekbe szedett záró szövegét idézte is.

Legutóbb Lőrinczi Károly unitárius lelkész tett említést a toronygombiratról, aki 2001-ben[19] összefoglalta az aranyosrákosi unitárius egyházközség történetét, és megírta annak monográfiáját.[20]

Az eddigi bibliográfiai adatok szerint a gombirat 1819-ben íródott, és a toronyjavítási munkálatok alkalmával került a toronygombba.[21] Újabb levételére 1886-ban került sor egy munkálat következtében. Az irat terjedelme 4 oldal. Kézzel íródott, magyar nyelven. Jól olvasható. Jelenlegi állapota viszonylag jó, de valamilyen külső tényező következtében közepén megrongálódott, ami megnehezíti a középső sorok kiolvasását. Az eddigi gyakorlat szerint, feltételezzük, hogy a toronygomb levételekor hivatalban levő lelkész (Aranyosrákosi Létay Máté) a levett toronygombirat helyére újabb iratot szerkesztett és helyezett a torony gombjába. Erről az emlékiratról nincs tudomásunk. Amiről biztosat tudunk, hogy az őt soron követő lelkész (Gombási János) újabb emlékiratot szerkesztett és helyezett el a templom tornyába az 1964-ben elvégzett toronyjavítási munkálatok alkalmával. Gadó Dénes (sz. 1926) aranyosrákosi lakos visszaem-

hirdeti a templom déli oldalán levő felirat. Ekkor a tornyot még két német öllel magasabbra emelték. A torony fedele ez úttal pléhből készült." Idézi Pethő. 1926.18.

17 Lásd: Pethő. 1926. 29.

18 Lásd: Biró Barna: *Az Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség története. Lelkészképesítő vizsgadolgozat.* Aranyosrákos, 1969. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. Kolozsvár. Egyházközségi monográfiák. II. 4. Biró. 1969. 7.

19 Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa 958/1999 számú leiratában a 2000. millenniumi év kapcsán elrendeli, hogy a lelkészek készítsék el egyházközségeik monográfiáit.

20 Lásd: Lőrinczi Károly: *Az Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség története 1629 és 2000 között.* Aranyosrákos, 2001. Kézirat. Az Erdélyi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának Irattára. Kolozsvár. Lőrinczi. 2001. 2.

21 Jelenleg semmilyen adattal nem rendelkezünk arról, hogy 1819 előtt létezett-e bármiféle irat a templom tornyában.

lékszik arra, hogy amikor a toronyról az ácsok a gömböt lehozták, egy kancsó bor jutalom fejében adták át azt a lelkésznek. Ezt követően a presbiterekkel közösen felbontották a gombban talált dobozt, és az abban levő iratokat közösen olvasták el. Az iratok mellett különböző pénzeket is találtak. A toronyra visszakerülő gömbbe a lelkész ekkor újabb iratot helyezett el. Jelenleg is ez található a gombban.

Az aranyosrákosi toronygombiratot, az *Emlékeztető Irás*t Ferentzi Mihály, az Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség unitárius lelkésze 1819-ben írta „Kisasszszony Hava 16dik napján".

Az emlékirat írója előbb a torony építésének körülményeiről számol be, megnevezve annak költségeit, az építőmesterek neveit (Török Mihály és Barla András) és építési évszámát (1652). Ezután részletezi a templomtorony újbóli felújítási munkálatainak adatait, megemlítve felújításának évszámát (1819), az elvégzett munkálatokat („ezen torony […] kőfala két német őlekkel fellyebb emeltetett és Pléh fedéllel megfedettetett") és azok szakmai irányítóját („Kővetsi János Insinér").

Ezt követően egyenként megnevezi az egyházközség elöljáróit, a lelkészt (Ferentzi Mihály), a jegyzőt (Siménfalvi Bálint János), a gondnokot, a presbitereket (Biró Sámuel, Biró István, Gombási Ferenc, Székely Márton, Fodor István, Pálffi Zsigmond, Báló István, Csipkés István, Taar Zsigmond, Székely Zsigmond) és az egyházfiakat (Filep Menyhárt és Balog Mózes), amit majd a „Gazdák nevei" követ, szám szerint 94 személy.

A gombirat második részét a „Torony ujjitatása idejéről valo Jedzések" teszi ki, amely 9 külön pontban részletez emlékezetes adatokat. Külön megemlíti az ország uralkodójának („Felséges Iső Ferentz Császár – Felséges Károlina Augusta") és az erdélyi fejedelem („Méltoságos Groff Losontzi Bánffi György ö Excellentiája") nevét, ezt követően részletezi az aktuális gazdasági állapotokat, felsorolva a forgalomban levő fizetési eszközöket, pénznemeket („Ezűst és Réz folyo Pénzek mellett a másod rendbéli Pappiros Pénz /:Bankó:/"). Viszonyításként ismerteti a fontosabb javak értékeit (só, búza, rozs, kukorica, egy pár ökör, posztó, hús, gyapjú). Bizonyos eseményeket kiemel, fontosnak tart bemutatni. Külön megemlíti, hogy az 1817. évi szegénység, a gabona szűk volta következtében nagyon sok volt a haláleset, a szőlőtermés is nagyon kevés, emiatt évek óta szinte semmi sem sikerült betakarítaniuk. Különös csillagászati jelenségre is felhívja a figyelmet, egy „Üstökös Tsillag" feltűnésére és elenyészésére, amely 1818. július 2. és augusztus 26. között volt látható az égen. Hasonló érdekességként tesz említést egy fenyőről, amely 80 évig a torony szomszédságában növekedett, de a

mostani építkezés miatt szükséges volt annak kivágása és felhasználása az új templomtorony árbocához, amelynek története verses formában lett megörökítve és ráírva az árbocfára.

Az emlékirat záradéka a toronygombirat kontextusairól, a megírásáról és annak elhelyezésének körülményeiről tudósít. Az emlékiratot a lelkész a gyülekezet elöljárói előtt felolvasta, és még két papírpénzzel együtt „a jövendőre nézett emlékezetnek okáért" egy üvegedénybe téve elhelyezte a torony gombjába.

A megtalált aranyosrákosi toronygombiratot[22] az alábbiakban betűhíven átírva, az eredeti sortördelés tiszteletben tartásával közöljük. A lehetőség szerint kikövetkeztetett, nehezen olvasható vagy sérült szövegrészeket […] zárójelbe írtuk, a hiányzó részeket /…/ zárójellel jelöltük.

TELEPÜLÉS: Aranyosrákos (Vălenii de Arieş), Kolozs megye
FORRÁS: Az Aranyosrákosi Unitárius Egyházközség irattára
GOMBIRAT:

Emlékeztető Irás.

A Mindenhato Egy Igaz Istennek Dütsősségére, és a' Megdűtsőittett Kőzbenjáro Jésusnak tiszteletére, ezen Aranyos Rákosi Unitária Nemes Ekklésia Kő Tornya a' maga fundamentomából az Ekklésia költségén felemeltetett, és épittetett vala Török Mihály, és Barla András Kőmivesek által 1652 dik Esztendőben, a' mint a' Torony napnyugoti oldalán valo kőmettzés mutattya – Mostan pedig ugyan ezen Torony viszont az Ekklésia költségével meg ujjittatván, a' kőfala két Német őlekkel fellyebb emeltetett, és Pléh fedéllel megfedettetett Tit. Kővetsi János Insinér fő Pallérsága alatt 1819 dik Esztendőben, midőn volnának ezen Nemes Ekklésiában

Oltári Szolgák: Pap Tiszt[eletes]. Ferentzi Mihály Ur Nemes Torda és Aranyos kőr-

nyéki Unitárius Ekklésiák ord[inarius] Notáriussa - /…/ Siménfalvi Bálint János.

Domesticus Curátor: Ika /…/ teljő /…/lvi /…/őri /…/ ajos /…/ anyaki.

Tekéntetes Tőrvényes Derék Szék egyik Itéllő /…/a.

Praesbyterek: Nemes üd[ős]: Biro Sámuel, a' ki ma 74 Esztendős, és az Ekklésiának szorgal-

22 Az aranyosrákosi gombirat lemásolását Kiss János Csaba unitárius lelkész tette lehetővé.

matos aeconomia Curátora – üd[ős]. Biro István – űd[ős]: Gombási Ferentz, űd[ős]:
Székely Márton, Fodor István – Pálffi Sigmond – Bálo István – Csipkés István – Taar Sigmond, és Székely Sigmond Praesbyterium Notáriussa.
Egyházfiak: Nemes űdősb Filep Menyhárt, és Balog Mojses.

Ezen Ekklésiában mostan élő Gazdák nevei:

Bálo János
Bálo Péter
Bálo István
Bálo Tamás
Balika Péter
Bása György
Biro Márton
Biro Sigmond
Biro Sámuel
Biro Gergely
Biro Mihály
űd[ős]: Biro István
Iff[jú] Biro István
Tit. Biro Gábor Ur
Tit. Biro Sándor Ur
Borbély Sámuelné
Borbély István
Borbély Sándor
Borbély János
Budai Gábor
Budai Márton
Budai Josef
Balog Mojses
Balás György
Filep Sándor
Filep Mihály
Filep Menyhárt
Filep János
Farkas Márton
Farkas Péter
Farkas János
Finta Mihály
Fodor Gábor
Fodor /…/
Tit. Fodor / …/
Fodor János
Fodor Sámuel
Gombási János
üd[ős]: Gombási Ferentz
Iff[jú] Gombási Ferentz
Gado Márton
Huszti István
Kovátsi Imre
Kovátsi Gergely
Kis Gergely
Kis Páll
Kerekes Mihály
Komjáttzegi Mihály
Komjáttzegi Mojses
Létai István
Létai Miklos
Létai Sámuel
Létai Sándor
Létai Tamás
Létai György
Mihutz Demeter
Mezei István
Nagy Sándor
Pálffi Ferentz
Pálffy Sigmond
Pataki János
Pető Mojses
Pető Sigmond
Pető István
Pető Tamás
Tit. Rákosi Károly Ur
Sz[ent] Páli Josef
üd[ős] Székely Márton
Iff[jú] Székely Márton
Székely Péter
Székely János
Szathmári Gergely
Szathmári Mihály
Szathmári …
Székely András
Szász András
Szász Ferentz
Szász István
Sárosi János
Szilágyi Márton
Tit. Tőtőri Ferentz Ur
Taar Sigmond
Taar Sámuel
Taar Mojses
Tsipkés Gergely
Tsipkés Sándor
Tsipkés István
Tsipkés Sigmond
Tövissi János
Tövissi Sigmond

Tovissi István Vagyas Janos
Vagyas Ferentz Vagyas István

Nro = 94.

Ezen Torony meg ujjitatása idejéről valo Jedzések:

1mö: Ezen üdőben a' Felséges Austriai Házban Kegyesen Uralkodik Felséges Iső Ferentz
Császár, és Hazánk kegyelmes Fejedelme – Felséges Károlina Augusta, Bávériai ki-
rály Hertzeg aszszony királyi Hitvesével, a' kivel Felséges Urunk Negyedtzer lé-
pett Házossági egyességre 1816 dik Esztendőben.

2dö: Ezen Erdélyi Nagy Fejedelemség Gubernátori Székéb[en] űl M[é]l[tósá]g[o]s Groff Losontzi Bánffi Győrgy ö Excellentiája.
3tiö: Ezen üdőben, az Ezűst, és Réz folyo Pénzek mellett jár a' másod rendbéli Pappiros Pénz /:Bankó:/ mely Pappiros pénzek = 1. 2. 5. 10. 20. és 100 Rfor. értekűek.

4ö: Mostan az ujjabbi F[elséges] Királyi Rendelések szerént, Egy másа so jár Pengő Pénzb[en] 3 Rfr. 25 xfr. Pappiros Pénzben pedig 10 Rfor.

5ö: A' Buzának tisztája Pappiros Pénzb[en] 1 Rfr. 40 xfr. Kőzépszerű 1 Rfr – Rós – Tőrőkbuza – 40 xfr – zab – 30 xfr – Itt tsudállatos az Isteni munka – mivel ez elötti 1817 dik
esztendőb[en] 1 véka búza 17 és 18 Rforintokon járt, és a' Gabonának szűkvolta miatt egymásra holtanak országunkban az emberek –

6ö: Egy pár kőz[épszerű] ökör jár most = 200 Rfr. a' kőzép[szerű] Posztó – 12 Rfr. 1 font Hus 4 xfr. – gyap[jú] /…/

7ö: Ez üdőben a' Gabona t[erm]és közönséges – A Szőllő /…/ esztendőktől fogva majd semmi terméssel nem szolgált ezen Helységbe.

8ö: Ezen Esztendőben Julius 2 dikán Északfelől láttzatott egy közönséges Üstökös Tsil-

lag, mellynek Sugára a' Deli pontra állott; De ezen Holdnap 26 dikán szinte láthatatlanná lett, és el enyészett. – Megjegyzést érdemel az is

9nö: Hogy ezen Torony északi oldala mellett 80 Esztendők alatt egy Fennyőfa 8 ölekre fel nevekedvén, ezen Torony épittetésére le vágattatott, és ennek Árbotzfájává tétettetett, melyen illyen Irás olvastatik:

Nyoltzvan Esztendőkig e' Torony Bástyája – Nyoltz őlre nevelt fel mint éltem Dajkája –
De az Ezernyoltzszáz Tizenkilentz tájja – Le mettzett, s' igy lettem Tornyom Árbutzfája.
Kies árnyékáért ekkor megfizettem, Mikor Nevelőmnek Nevelője lettem –
Éltemben ha töbre nem nevelkedhettem – Holtom után sokkal feljebb emelkedtem.

A' fenn irtakat az Ekklésia Előljároi előtt fel olvasta, és jövendőre nézett emlékezetnek okáért egy üveg Edényben bé tévén ezen Torony Gombjában helyheztette 1819 dik Esztendőb[en].
Kisaszszony Hava 16 dik napján Ferentzi Mihály m.[anus] p.[ropria] Ekklésia Papja, és Környéki ord[inarius] Notárius által.

(Hátlapján)
Megjegyzés: Egy 1800 dik Esztendőbeli Pappiros pénzt 2 Rfr. értékű emlékezetűl ezen irásban bé tétettettve vagyon.

Szójegyzék

aeconomia – gazdaság, itt: gazdaságos, takarékos
Bavaria – Bajorország, jelenleg Németország legnagyobb területű tartománya
curator – gondnok
domesticus – házi, itt: egyházi, helyi
excellentia – kitűnőség, főméltóságok megszólítására használatos formula
folyó pénz – forgalomban levő pénz
font– a tömeg régi mértékegységeként volt használatos Magyarországon. 1 magyar (bécsi) font 0,56 kg
gubernator – kormányzó
insiner – mérnők
kies – kellemes fekvésű, tetszetős

kisasszony hava – augusztus
manus propria – saját keze (által)
notarius – jegyző
oltári szolgák – itt: egyházi tisztviselők
ordinarius – rendes, itt: tisztségben levő
öl – hosszúságegység, amelyet a metrikus rendszer bevezetése előtt széles körben alkalmaztak. 1 német öl (bécsi öl) = 1,89 méter
pallér – építkezések munkavezetője, aki a kőművesek és az ácsok munkáját egybehangolja
rajnai forint – eredetileg azon Rajna menti választófejedelmek által veretett aranypénz volt, akik IV. Károly aranybullájában pénzverési jogot kaptak. Közép-Európában a 16–19. században használták a 60 krajcárt érő német (osztrák) ezüstforint megnevezésére. Névváltozatai: *rajnai forint, rénes forint, rénus forint* stb. Közép-Európában, így Magyarországon is osztrák hatásra terjedt el, s a német, illetve osztrák veretű ezüstforintokat nevezték így, melyek 60 krajcárral voltak egyenlők.

Jánosfalvi Sándor István

XXVII. Oratio[1]

Úgynevezett Kepe megköszönő beszéd Homoródkarácsonfalván

Textus: Jaj annak, (…) a ki az ő felebarátjával ingyen szolgáltat, és munkájának bérét néki meg nem adja. (Jer 22,13b)

Méltó a munkás a maga jutalmára. Ezt mondja Jézus a tanítványoknak rájuk nézve ugyan, de átaljában minden munkásokat illetőleg is a Lk 10,7[2] versében. Avagy nincsen-e szükségünk arra, hogy együnk és igyunk? Kicsoda vitézkedik valaha a maga zsoldján? Kicsoda plántál szőlőt, hogy annak borából ne innék? Avagy kicsoda legeltet nyájat, hogy annak tejéből ne élne? Avagy nem ezeket

[1] Közli: Lakatos Sándor, 1980-ban Brassóban született. 1999-től folytatott teológiai tanulmányokat a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán. Az unitárius lelkészi oklevél mellett végleges pedagógiai diplomát szerzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Vallástanárképző fakultásán. 2004–2006 között a sepsiszentgyörgyi unitárius egyházközség gyakorló segédlelkészeként, 2006-tól a Székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium lelkész-vallástanáraként működik.

Szakmai tagságok: Az Erdélyi Unitárius Egyház Valláserkölcsi Nevelési Bizottságának tagja. A Székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium tanára és iskolalelkésze, az ember és társadalom katedra felelőse, a gimnázium honlapjának szerkesztője.

Fontosabb szakmai publikációk: *Unitárius anyakönyvek a Brassó és Hargita megyei állami levéltárakban*. KerMagv 2010/4, 435–451.; *Jánosfalvi Sándor István. Oráció azon városfalvi új korona felszentelésére 1843-ban május 14-én, melyet készített Brassóba telepedett cseh fiú, Pekátz Fridrich, 22 éves*. KerMagv 2011/1, 62–78.; *Jánosfalvi Sándor István. Oratio. A homoródújfalvi új nagyharang felszentelésére 1843. október 8*. KerMagv 2011/2, 204–213.; *Unitárius egyházi anyakönyvek a Maros megyei Állami Levéltárban*. KerMagv 2011/3, 341–348.

(Az egykori Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárában levő kézirat a marosvásárhelyi Teleki Tékába, onnan a Csíki Állami Levéltárba került. Jelzete Mss 58. Címe: Prédikáló Szék azaz olyan könyv, melyben némely prédikációit tisztába írva azoknak kedvökért, kik azokat olvasásra méltónak tartják, kéványta hátrahagyni Jánosfalvi Sándor István unitárius pap. Második darab. 1850. Az itt közölt prédikáció a 248r. levéllel kezdődik és 253r. ér véget.)

[2] Lk 10,7 „Ugyanazon házban maradjatok pedig, azt evén és iván, a mit ők adnak: mert méltó a munkás az ő jutalmára. Ne járjatok házról-házra."

mondja-e a Törvény is? Ne kösd úgymond fel a nyomtató ökörnek száját, hogy ne ehessék abból, amit nyom? Aki szánt remény alatt szánt. Ha mi tinéktek lelkieket vetettünk, nagydolog-e, ha a ti testi marháitokat aratjuk? Avagy nem tudjátok-e, hogy akik a szent dolgokban munkálkodnak a szenthelyből élnek? Eképpen rendelte az Úr is, hogy akik az evangéliumot prédikálják az evangéliumból éljenek. Ezeket mondja pedig Szent Pál Apostol 1Kor 9[3] részben különösön a lelki tanítók munkásságára nézve. És így ezeket együtt mint hallátok mind kettőre nézve, mind kettő, a Szentírásban mondja. De nem egyebet mond a józan okosság is. Ugyanis, igen természetes az, hogy mikor valaki valamely foglalatosságot, vagy hivatalt viszen, s azt híven akarja vinni, akkor egyebet teljességgel nem csinálhat folyvást és derekason, hanem csakis azt, s ha egyebet nem csinálhat, hanem csak azt, akkor az is tudnivaló természetesen, hogy nékie éppen azon munkájának jutalmából kell életét fenntartani, mert hogy valaki egész életét ez, vagy amaz mesterségre, vagy hivatalra szánja, és mégis másunnan teljék ki élete módja, az teljes lehetetlen. Innen van az, hogy még a királyoknak is a maguk királyságuk után kell, hogy éljenek. Mind a szentírással, mind a józan okossággal ellenkezne tehát az, ki azt álmodozná, hogy valaki valamely hivatalt, vagy kötelességet és mesterséget vigyen, s mégis azért jutalmat ne várjon, mert az éppen azt kívánná, hogy a malom víz nélkül járjon, s a kohó tűz nélkül olvasszon és melegítsen. És mégis, fájdalom! Vannak mindenkor az emberi társadalomban oly szemtelenek, kik azt kívánják, hogy felebarátjuk nékiek mindenkor ingyen szolgáljon, és ők azért azoknak soha, semmit se fizessenek. De nem marad az ilyeneknek az orcátlanságuk büntetés nélkül, mert éppen ezeknek mondja az Úr Jeremiásnál a Szent Igékben: *Jaj annak ki az ő felebarátjával ingyen szolgáltat és munkájának bérét nékie meg nem adja.*

Mindazonáltal ez nem azt teszi Atyámfiai, mintha minden egyes jótéteményt és segítséget meg kellene fizetnünk, vagy ezért szolgálatot kellene várnunk. Nem, mert egyes jótéteményekkel és szolgálattal ingyen szeretetből tartozunk egymásnak. És ahol ezt így nem teszik, hanem minden kis szolgálatért fizetést és jutalmat vesznek, vagy várnak, vagy nagyobb és több szolgálatért is ugyan, de ezért is több fizetést és jutalmat, mint maga a munka: ott az emberiség meg van romolva, s alacsony zsidó kalmársági társasággá válva, mely a felebaráti gyümölcsös szeretetről igen keveset, vagy éppen semmit sem tud.

Hanem az embereknek általános és huzamos, vagy holtig való hivatalos, vagy alattvalói szolgálatjokról –, kötelességükről, vagy mesterségükről vagyon itt

[3] 1Kor 9,13 „Nem tudjátok-é, hogy a kik a szent dolgokban munkálkodnak, a szent helyből élnek, és a kik az oltár körül forgolódnak, az oltárral együtt veszik el részüket?”

szó, mert itt méltó a munkás az ő jutalmára, s itt, jaj azokra nézve, kik azt elvonják, s ingyen szolgáltatnak. Lássuk hát:

1. Kik szolgáltatnak ingyen felebarátjukkal?
2. Miért, vagy mi okból szolgáltatnak ingyen?
3. Miért ezeknek jaj!
4. Tehát ingyen ne szolgáltassunk, hanem mindeneknek adjuk meg méltó jutalmát.

1. Kik szolgáltatnak ingyen felebarátjukkal?

a) Azok, kik semmit sem fizetnek, s gondoljátok-e atyámfiai, hogy ilyenek is elegen ne volnának? Óh, elegen vagynak! Elegen vagynak, kik a Jézus szava szerint másokra terheket raknak, azonban magok legkisebb újukkal se illetik azt Mt 23,4[4]. S kik magok is társaság tagjainak szeretik magokat tartani, s annak minden javadalmaiból, minden tisztességéből szeretik részesülni, de azonban az ezekkel járó terheket nem akarják hordozni, hanem azokat a többire háríntják, hogy viseljék, hordozzák az ők számokra is. Elegen vagynak, kik se termékekkel, se pénzzel, se amit Isten leginkább tehetségében adott, bár kézi munkájukkal is, teljességgel nem akarnak a társaságnak, vagy annak terhet hordozó – s az ők számokra is munkálkodó hivatalosainak fizetni, s mégis sokak szolgálatjokat nem szégyellik szemtelenül követelni. Az emberi társaság semmihez inkább nem hasonlít egy római bölcs, – Menenius Agrippa[5] – szerint, mint az emberi testhez. Valamiképpen egy ép testben nincsen egy tag is, mely az egésznek fennállására haszonnal be ne folyna, úgy a társaságban se kellene lenni egy tagnak is, ki maga tehetsége szerint annak fenntartására be ne folyon. De az ilyenek olyanok, mint a holt tetemek a testen, vagy mint a fagyöngy és moha az élő fákon: csak szívják azoknak véröket, erejöket, de maguk semmi hasznot nem tévén azoknak, csak levágni és elvetni valók.

b) Azok, kik rosszul, – nem tehetségükhöz képest, vagy csalárdul fizetnek. Nem elég igazság szerint csak fizetni, csak formáját adni meg a dolognak, hanem mindennek tartozásához s tehetségéhez képest illendően kell fizetni, és aki így nem fizet, az szinte semmit sem fizet. Az ilyen hasonló Lábánhoz, ki kétszer csalá

4 Mt 23,4 „Mert ők nehéz és elhordozhatatlan terheket kötöznek egybe, és az emberek vállaira vetik; de ők az ujjokkal sem akarják azokat illetni."

5 A testrészek egységéről szóló közismert római tanmese Titus Livius szerint Agrippa Menenius Lanatus nevéhez köthető.

meg hívséges szolgáját Jákóbot. Hasonló Annaniáshoz és Sáfirához[6], kik az Istennek járandó adománynak jobb részit eldugván, csak a rosszát tevék le az apostolok lábaihoz. Sőt, hasonló ama csalárd utazóhoz, ki Mercur[7] jóakaratából egy zsák diót kapván az úton, annak csak héját szentelte Mercurnak. Vagy azon ószövetségi zsidóhoz, ki nem tiszta, hanem rühös állatot áldozott az Úrnak[8] stb. Igazán kimutatják, hogy amilyen adományok, olyan a lelkök is, és megfordítva, s megérdemlik, hogy mint csalárdok, úgy méltányoltassanak, büntettessenek (Zsolt 10,13–14).[9]

2. Miért szolgáltatnak ingyen?

a) Nemtelen önhaszonkereső fösvénységből. Tudniillik a fösvény ember nem néz se Istenre, se emberekre, se törvényre, se lelkiesméretre, se becsületre, csak hogy valamit maga számára megtarthasson. Jól tudja ő esze szerint, hogy: hová mivel tartoznék, de mégis megtartóztatja fösvénysége szerint, csakhogy maradjon néki, ha más elvész is. Mikor valami közjó osztatik, akkor mindig első, mikor pedig köztereh róvatik, akkor mindég utolsó, sőt sehol sincs is. Nézd meg az ilyent, mert az marháját is mindég hajtaná, de táplálását sajnálja kiadni néki. Házi állatokat is szeret tartani, hogy hasznukat vegye, de azonban nem adván ki azoknak, ami az övék kajtárrá tészi, – vagy mások nyakán élődteti azokat. Sőt, maga is szereti máson élődni, de azt nem szereti, hogy más élődjék rajta csak egy szempillantásig is. Az ilyenek szeretik cselédeket is fogadni, de nem szeretik nékiek fizetni, bárha leghűségesebbek is azok, az honnan egy-egy év alatt 5–6, néha 9–10 is megfordul és kiszolgál náluk. Sőt, néha az esztendő vége felé a leghívségesebbe is belékötölőznek, hogy kénytelen lévén elhagyni őket, aztán ezen szín alatt ne fizessenek azoknak. Oh, embertelen csalók!

6 ApCsel 5,1–2 „Egy Ananiás nevű ember feleségével, Szafirával együtt eladta az egyik földjét. Az árából felesége tudtával egy részt megtartott magának, s csak egy másik részt vitt el, és tett oda az apostolok lába elé.”

7 Merkúr a római mitológiában a kereskedelem istene. A rómaiak Hermésszel azonosították, aki a görög mitológiában az istenek követe, az utasok oltalmazója, a holt lelkek vezetője.

8 3Móz 22,22 „Ha vak, ha béna, ha sebhelyes, ha fekélyes, vagy rühes, vagy sömörös leend, ne mutassátok be az Úrnak azokat, se ne égessetek azokból az Úr oltárán.”

9 Zsolt 10,13–14 „Miért szidja Istent a gonosz? Miért mondja szívében: Nem keresed rajta. Te látod ezt, mert te megnézed a hamisságot és a fájdalmat, hogy rávessed kezed. Te reád hagyja magát az ügyefogyott, az árvának is te vagy segedelme.”

b) Tudatlan irigységből. Némely emberek, mikor másoknak meg kell adni valami szolgálatjok bérét, nem veszik tekintetbe azt, hogy azok azért mennyit fáradtanak, mennyit munkálkodtanak, szenvedtek, s kivált, ha mesteremberek, papok, vagy más hivatalviselők, – míg azon tudományt és mesterséget megtanulták, s az ahhoz megkévántató kézi, vagy tudományi eszközöket megszerezték – mennyit költöttenek, futottak, fáradtak, s még éheztek is. Hanem csak azt veszik tekintetbe, hogy mennyit kapnak! Azt nem mérvén egybe a szolgálattal, felette soknak látják irigy szemeikkel, s buta elméjökkel. És így szüntelen abban törekednek, miképpen csonkíthassák meg azoknak szolgálatjok jutalmát, s miként húzhassák azt le, szintén a magok csekélyebb jövedelmök mennyiségéig, azt mondván: nékem sincs több, őkemék is megérhetik annyival stb., nem gondolván meg, hogy ha azoknak szolgálati bérök több, szükségök is több mint az övék stb. Sőt, abban törekednek miként húzhassák le azt egész a semmiségig, hogy aztán alábbvalókká lévén, vagy válván azok náluknál, azokon uralkodhassanak, vagy legalább azoknál elébb valóknak láttassanak alattvalók lévén.

Oh, nemtelen irigy lelkek! Ha szemeiteket oly erősen kimeresztitek egyfelől a jutalmak meglátására, ne hunyjátok azt oly szorosan bé másfelől, ne csak annál több szükségeinek, mint fenebb mondva vala, hanem több terheinek megértésére s megszemlélésére is, mert tapasztalni fogjátok azt, hogy ha némely helyeken és hivataloknál a jutalmat az érdemhez és szolgálathoz mérve nagyottlának, sőt igen nagynak találjátok is, de sokkal-sokkal több helyeken és hivataloknál azt ahhoz mérve felette csekélynek lelenditek.

c) Az igazság nem szeretésből. Tudniillik némely emberek úgy vannak az igazsággal, mint az eledelekkel: vagynak olyan fáin eledelek, melyekről azt gondoljuk józan következtetéssel, hogy talán egy ember sincs olyan, ki azt ne szeresse, és íme mégis lelkünk csudájára találkozik némely, ki azt nem szereti. Eképpen, az igazságról azt kellene hinnünk, hogy nincsen oly ember, ki azt ne szeretné, s ne akarná, és mégis bámulással kell látnunk, hogy találtatnak oly csudabogarak, kik az igazságot, rendet, s egyebet még magok számokra se szeretik, mert midőn magok számokra igazságot követelnek is – ha az ember közelről megvizsgálja, általlátja, hogy az bizony nem igazság, hanem merő facsarosság és igazságtalanság. Példának okáért, ha egy barázdáját elszántaná is valaki, nem abban tartaná az igazságot, hogy az régi helyére visszaállítassék, hanem abban, hogy azontúl, éppen annyira vitessék be a máséra, amennyire más hozta vala be az övébe. Az ilyen két mértéket tart, s azt mondja, hogy amilyen joga van kisebbel kiadni mikor ő árul, vagy tartozik másnak, éppen oly joga van nagyobbal venni bé magának mikor mástól veszen, vagy más adós neki. Az ilyen előtt hiában mutattatik

meg törvény szerint is az, hogy ő ilyen, s ilyen szolgálatért tehetségéhez képest ennyi s ennyivel tartozik, mert ő a szokást sőt, saját akaratát is erősebbnek tartja a törvénynél. S hiába mutatod a legigazabb számtan szerint is, hogy kétszer kettő négy, mert ő csalárd álokoskodással szintúgy kimutatja: Sextus Empiricussal[10], hogy kétszer kettő három is lehet[11]. Ha osztozik, mindég az oroszlán részt követeli magának, bárha semmit nem fáradott is, mint amaz Aesop állatvadászatjában történt. S ha baja van hivatalnokkal, vagy pappal, még éjjel is, halasztható dologért is felzaklatja azt, de ő nappal se akar egyet mozdulni, hogy megfizesse azt. Szóval, az ilyennek hiába akarsz egyenest, mert ő görbét szeret, hiában kévánsz építeni, mert ő rontani akar, s hiában kezdesz akármi újat, mert ő a régi rossz mellett marad, stb. De meg is adja az árát, mert valamint néki, úgy minden társaik is mind ezekért az eddig elmondott tartozást nem fizető bűnökért.

3. Keserű jaj lészen. És pedig:

a) Azért, mert az emberektől meggyűlöltetnek. Semmit sem gyűlölnek ugyanis méltábban az erény barátai, mint a bűnt gyakorló embereknek fortélyait, őket megcsalni kévánó álnokságait és igazságtalanságait, mert ezeket mindenütt, akárhol találkozzanak velök méltán keresztül is utálattal nézik, megvetik, megítélik, s mint jó jellem nélküli csalárdokat, s mindenek felett háládatlanokat, - kiknél a föld rosszabb állatot, semmit sem táplál *(Ingrato homine nihil terra pejus alit*[12] *- Cicero ad Atticum 8.)* – és oly ingyenélőket, kik mint a Holt Tenger[13] mindent elnyelnek, de semmit sem adnak ki, s egy élő állatot sem táplálnak, mindenütt elkerülik. De mit mondok?! Még maguk a csalárd és álnok emberek is gyűlölik, és kárhoztatják a magukhoz hasonló csalárd és fortélyos embereket, mert ők magok bármilyenek is, de azoktól avagy csak azért is megkívánnák, hogy náloknál emberségesebb emberek legyenek, s tartozásaikat megadják, hogy magok egyedül annál könnyebben elrejtőzhessenek tartozásaikkal, s ne vétessenek más ha-

10 Sextusz Empeirikosz, görög szkeptikus filozófus, az új-pürhonizmus II. századi jeles képviselője

11 Ezt ő úgy mutatta meg, hogy egy darab papírt kétfele hasított, mondván: ez egyszer kettő. Azután az egyik darabot ismét kétfelé, mondván: ez másodszor vagyis kétszer kettő, tehát három, azaz három darab papír. – Jánosfalvi Sándor István megjegyzése

12 Cicerónak tulajdonított latin mondás*: A háládatlan embernél nincs nagyobb nyűge a földnek.*

13 A Holt-tenger vagy Sós tenger lefolyástalan tó Izrael és Jordánia határvonalán. Fő forrása a Jordán folyó. A magas sókoncentráció miatt nem él meg magasabbrendű élőlény benne.

sonlók miatt oly hamar észre, gondolván, hogy ha a mezőről a kalangyák béhordattak, a burjánban elmaradott kéve és búzafejek nem fognak észrevétetni, vagy ha észre is, de kicsinybe vétetnek.

b) Azért, mert ahogy ők fizetnek, nekiek is csakúgy szolgálnak. És ez nem is természetes-e? Hiszen Jézus mondja Szent Máténál, hogy: amilyen néműmértékkel mértek, néktek is olyannal mérnek. Mt VII:2[14] – Véled-e azért oh, igazmunkásságot meg nem jutalmazó hideg, fösvény, háládatlan és fortélyos ember, hogy egy napszámos, a rossz fizetésért és tartásért neked is oly hívségesen dolgozzék mint annak ki hívségesen táplálja és fizeti őtet? Véled-e, hogy egy nyájnak pásztora hívséges gondossággal őrizze barmaid semmit sem, vagy csalárdul fizetve – mint annak, ki néki igazán fizet? Véled-e, hogy egy orvos oly lelkiismeretesen gyógyítsa veszedelmes nyavalyádat rosszul, vagy éppen nem jutalmazva, amit annak, ki azt méltólag teszi? Véled-e, hogy egy ügyvéd oly fáradhatatlanul és erélyesen járjon el terhes peredben azt fösvényül és cudarul fizetve, mint annak, ki arra nézve hálás tartozásának mindenekben a lehetségig eleget tészen? És végre, minthogy pap vagyok, mégiscsak ezt említem: véled-e gondolod-e, hogy egy pap tégedet életedben úgy szeressen, a templomban oly szép és lelkes beszédeket tartson, beteg ágyadnál, oly sajnáló kegyelettel álljon meg, s halálod esetében koporsód felett is oly érzékeny, oly hathatos végtiszteletet tegyen számodra, ha őtet megcsalod, ha ok nélkül üldözöd és meg nem adod nekie legalább azt amivel tartozol stb. Mint azt és annak ki valamint őtet szerette, szolgálatát híven jutalmazta, úgy az egész Anyaszentegyháznak is mindenekben egy hűséges tagja vala? Oh, hiában ne is gondold, sőt ne is álmodd azt, mert ha álmodod, ha gondolod is magadat rútul megcsalod. Mint a rugó a gépekben, éppen olyan rugó a nemes cselekedetekre s kötelesség hívséges teljesítésére azoknak méltánylása és illő és szükséges jutalmazása. Sőt olyan, mint a Szentlélek, az emberben mely fellelkesíti őtet hivatalos, sőt nem hivatalos teendőinek is, nem csak hív és pontos, de sőt rendkívüli dicséretes, s mint egy csudatévő teljesítésére. Midőn ellenben, ha ezek nincsenek, sőt méltánylás és a szükséges jutalmazás helyett háládatlan jutalom elhúzás, sőt éppen meggondolatlan embertelen sértés illeti a hivatalnokot, csak olyanná válik ő, mint az eltört rugójú óra, mely se nem jár, se nem mutat, se nem üt többé, vagy ha igenis, csak hibáson és meglassúdva, s mindjártmindjárt megállva. Megszomorodik, leverettetik, sőt haragba is jő, ha mindjárt egy Dzsingisz kán parancsolná is, hogy teljesítse szellemi kötelességit, még se

14 Mt 7,2 „Mert a milyen ítélettel ítéltek, olyannal ítéltettek, és a milyen mértékkel mértek, olyannal mérnek néktek."

tudná, nem tehetné úgy, mint hálásan szerettetve, megjutalmaztatva, s ezek által megnyeretve, mert a lélek és elme munkája nem olyan, mint a kézi-gépi munka, hogy azt lehessen parancsolni stb. Látni való tehát ezekből, hogy mindazok, kik jutalom nélkül, s annál is inkább erőszakkal akarnak maguknak szolgáltatni, akármiféle érdemes hivatalnokokkal, szolgákkal, sőt művészekkel is, azoknak nem sok eszök van, mert ez által éppen magok magokat ficskázzák és büntetik, midőn ily módon nem nyernek, s nem is nyerhetnek oly hívséges és hasznos szolgálatot, mint különben nyertek volna. És pedig annyival is inkább mert az ilyeneket.

c) Az Isten is megbünteti – úgy mint aki nem csak a szent leckében kiáltat jajt azok ellen, hanem Malakiásnál is fenyegeti, hogy az ítéletkor tanú lészen azok ellen, kik az igaz munkásnak bérit elvonják. Malak III:5[15] Sőt, Jakab apostolnál is mondja, hogy azoknak kiáltások – kiktől igaz munkájuk bére csalárdul eltartatott, fülébe ment őfelségnek és meghallotta azt. Jak V:4[16] S ha meghallotta, bizonyoson nem a megdicsérésre, hanem a megbüntetésre. No tehát keresztény atyámfiai! Mindezeket látván és megértvén:

4. Ingyen a szent igék kifejezése szerint magatokat ne szolgáltassátok, hanem:

a) Adjátok meg mindennek, amivel tartoztok Róm VIII:4[17]. Olyan parancsolat ez, melyet Isten nem csak igékben, de eleitől fogva több versen parancsol az embereknek, hogy az annál foganatosabb legyen, mint példának okáért III Móz XIX:13[18]. A te felebarátodat meg ne csaljad és ne maradjon a te béresed szolgálatának jutalma tenálad reggelig. Ismét VMóz XXIV[19], a béresen, az az oly szolgáló hivatalosokon, kik valami bérért, vagy meghatározott fizetéssért szol-

15 Mal 3,5 „Mert ítéletre indulok hozzátok, és gyors tanú leszek a szemfényvesztők ellen, a paráznák és hamisan esküvők ellen, és azok ellen, a kik megrövidítik a munkásnak bérét, az özvegyet és árvát, és a kik nyomorgatják az idegent, és nem félnek engem, azt mondja a Seregeknek Ura."

16 Jak 5,4 „Ímé a ti mezőiteket learató munkások bére, a mit ti elfogtatok, kiált. És az aratók kiáltásai eljutottak a Seregek Urának füleihez."

17 Róm 8,4 „Hogy a törvénynek igazsága beteljesüljön bennünk, kik nem test szerint járunk, hanem Lélek szerint."

18 3Móz 9,13 „Az egészen égőáldozatot is odavivék hozzá darabonként, a fejével együtt, és elfüstölögteté az oltáron."

19 5Móz 24,14–15 „ A szegény és szűkölködő napszámoson ne erőszakoskodjál, akár atyádfiai, akár a te jövevényeid azok, a kik a te földeden a te kapuid között vannak. Azon

gálnak neked – hatalmat ne tégy, hanem azon a napon, az az maga idejében, megadjad neki az ő jutalmát, mert ő azzal táplálja az ő életét, hogy ne kiáltson ellened az Urra és ne találtassék bűn tebenned. Ez így Tóbiásnál is a IV. rész 15-ik[20] versben stb, - S hogy is ne tennétek ezt, midőn mind a kereszténYi és bölcseleti erkölcstan, mind a lelkiismeret és józan okosság szerint nem csak azokat kell, különben is mindennek amivel polgári törvények szerint kötelesek vagytok megadnotok, hanem ezeken kívül ingyen is annyi jót kell tennetek minden nálatoknál szűkölködőbb érdemesekkel is, a mennyit csak tehettek, ha jó keresztény emberek, jó felebarátok akartok lenni! Amint ezt Tóbiás is szépen elénk szabja az említett részben: Adjátok meg hát:

a) Mindenkinek amivel tartoztok de:

b) Adjátok meg különösen a lelki tanítóknak is azt, amivel kötelesek vagytok. És pedig nem csak azon apostoli parancsolatoknak és értesítéseknek nyomán, melyeket beszédem előszavában töstént felemlegeték IKor IX[21] részből, hanem a bölcs Siráknak ezen erős hangnyomatékos parancs nyomán is: Tiszteljed a papot és add ki az ő részét, amint parancsolva vagyon tenéked. Sir VII:30,31[22] Mely igéknek utolsó fele, mint az első felének, úgy, mint a papok aránt való méltó tiszteletnek valódi feltétele, úgy adatik ki a hallgatóknak. Csak azok tisztelik ugyanis illendőleg a lelki tanítókat, akik cselekedettel is megbizonyítják azt. És valamiképpen nem azok mennek bé a Mennyek Országába, kik mindegyre azt mondják uram, uram, hanem azok, akik a Mennyei Atyának akaratát cselekszik is. Mt VII.21[23] Úgy bizony, a lelki tanítókat is nem azok tisztelik méltólag, akik csupa őseiktől örökölt szokásból a templomban kevéssé felállnak előttük, s a templom előtt kalapot emelnek nekiek, de azonban a korcsmában, úton, útfélen mindenütt rágják, ítélgetik, hürbolják, ellenük hamis vádakat írnak, stb s mint-

a napon add meg az ő bérét, és le se menjen felette a nap; mert szegény ő, és kivánkozik az után az ő lelke, hogy ellened ne kiáltson az Úrhoz, és bűn ne legyen rajtad."

20 Tób 4,14 „Éjszakára ne maradjon nálad egyetlen munkásnak a bére sem, hanem fizesd ki rögtön. Ha Istennek szolgálsz, megtérül. Vigyázz magadra, fiam, minden tettedben, és tudd mindig, mit csinálsz."

21 1Kor 9,13 „Nem tudjátok-é, hogy a kik a szent dolgokban munkálkodnak, a szent helyből élnek, és a kik az oltár körül forgolódnak, az oltárral együtt veszik el részüket?"

22 Sir 7,30–31 „Keresd Teremtődet minden erőddel, s akik neki szolgálnak, azokat ne hagyd cserben. Féld az Urat és becsüld meg a papot, add meg neki a megillető részt: az első termést s a megszentelő áldozatot csakúgy, mint az áldozati állat lapockáját, s a felajánlott adományok elsejét."

23 Mt 7,21 „Nem minden, a ki ezt mondja nékem: Uram! Uram! megyen be a mennyek országába; hanem a ki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát."

ha ők volnának azoknak tanítói disciplinázzák, nem pedig megfordítva stb. Hanem azok, kik a méltó és illendő tisztelet és megbecsülés mellett, nem csak kéntelenesen megadják és kiszolgáltatják annak idejében azt a kepét fizetést, amivel a megállított törvény szerint, s tehetségükhöz képest tartoznak, hanem azt jóindulattal, mint az Ótestamentumbeli áldozó igaz izraelita, az épiből és jovából úgy adják meg, hogy azáltal ne csak saját lelkük ismeretét nyugtassák meg, hanem a lelki tanítók jó kedvét és szeretetét is fenntarthassák, s Isten előtt is tetsző áldozatot tehessenek. – S hogy is ne tennék meg ezt is ezekre nézve is? Holott (Gal VI,6)[24] ha törvényes kéntelenségből és erkölcsiségből nem kellene, vagy nem akarnák is tenni, de csak a fennebbi 3-ik pont b. betűje alatt előadott kölcsönös haszonnak meggondolásából is meg kellene tenni, mert különben hogy várhatná azt akárki is Tóbiás és Jézus szavai szerint, hogy vele megtégye más azt, amit ő nem tesz mással? Tób IV:16, Mt VII:12[25] Csak azok az esztelenek, vagy szemtelenek, kikről Antisztenesz[26] mondá csípősen *Laërtius*nál[27]: *Scire volunt omnes; mercedem solvere nemo*[28].

Vagy talán sokan azt mondják: szegények vagyunk, nem tudunk fizetni. Úgy-e? Úgy hát ne kívánjatok tű is oly nagy, oly pontos, s sokszor még szőrszálat is hasogató, még betegséginkben is zaklató, s még halálos privát bajainkat is félbehagyató szolgálatot, hanem csak szolgálatotokhoz jutalmatokhoz valót. Ne uralkodjatok, a szent lecke szavai szerint ingyen is a ti papjaitokon, oskolatanítóitokon, hanem húzzátok meg magatokat alázatosan. Vagy talán szegények vagytok, nem fizethettek, se pénzzel, se földi termésekkel? Ha aranyatok, ezüstötök nincsen, ami van, azt adjátok. Csel III:6[29] Egy ép és egészséges ember sincs olyan, ki legalább dologgal, kézimunkájával ne fizethetne: ezt adjátok hát! Vagy tán nyomorultak, öregek, egészségtelenek lévén ezt sem adhatjátok, s mégis szükségetek van papi, vallásos szolgálatra? Ha van, akkor ne féljetek, ne aggódjatok mert ekkor megadatik az ingyen is nektek, bár ha mű papokul nem ingyen, ha-

24 Gal 6,6 „A ki pedig az ígére taníttatik, közölje minden javát tanítójával."

25 Mt 7,12 „A mit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal; mert ez a törvény és a próféták."

26 Eratoszthenész i. e. 276-i. e. 194 görög matematikus, földrajztudós, csillagász, filozófus, költő, zenész. Tisztelői az öttusázó atlétát jelentő „Pentatlosz" ragadványnéven emlegették sokoldalúságáért.

27 Diogenes Laërtius III. századi görög író, akit az ókori görög filozófusok életrajzírójaként ismerünk. Életéről semmi nem marad fenn, de írását a filozófia egyik alapműveként tartják számon.

28 *Tudni szeretne mindenki mindent, de nem fizetni érte nem óhajt egy sem.*

29 ApCsel 3,6 „Péter pedig monda: Ezüstöm és aranyam nincsen nékem; hanem a mim van, azt adom néked: a názáreti Jézus Krisztus nevében, kelj fel és járj!"

nem sok nyomorultsággal és költséggel vettük is a mű szolgálati tehetségünket. Mt X:8[30] Sőt, még többet is teszünk ennél, ha haszontalan szolgák nem akarunk lenni. Lk XVII:10[31]

Ha a sántákat, vakokat meg nem gyógyíthatjuk, mint Jézus, de lehetünk azoknak vezérök mint Jób XXIX[32]-ban is. Ha öt kenyérrel 5000 embert meg nem elégithetünk is, de megelégittünk egy-kettőt, s ha Szentlelket nem adhatunk is hallgatóinknak, de megtaníthatjuk őket, az idvösség útjára stb, ha ők is úgy akarnák. Ámen!

30 Mt 10,8 „Betegeket gyógyítsatok, poklosokat tisztítsatok, halottakat támasszatok, ördögöket űzzetek. Ingyen vettétek, ingyen adjátok."

31 Lk 17,10 „Ezenképen ti is, ha mindazokat megcselekedtétek, a mik néktek parancsoltattak, mondjátok, hogy: Haszontalan szolgák vagyunk; mert a mit kötelesek voltunk cselekedni, azt cselekedtük"

32 Jób 29,25 „Örömest választottam útjokat, mint főember ültem ott; úgy laktam ott, mint király a hadseregben, mint a ki bánkódókat vigasztal."

Pap Mária

Január 13-a, a vallásszabadság ünnepe[1]

> *„(…) hanem úgy ajánljuk magunkat mindenben, mint Isten szolgái: sok tűrésben, nyomorúságban, szükségben, szorongattatásban, (…) az igazság igéjével, Isten erejével, az igazság jobb és bal felől való fegyvereivel, dicsőségben és gyalázatban, rossz hírben és jó hírben, mint ámítók és igazak, mint ismeretlenek és jól ismertek, mint halálra váltak, és íme, élők, mint megfenyítettek és meg nem öltek, mint szomorkodók, de mindig örvendezők, mint szegények, de sokakat gazdagítók, mint akiknek nincsen semmijük, és akiké mégis minden.”* (2Kor 6,4.7–10)

Ünneplő gyülekezet, Kedves Testvéreim!

A mai nap a vallásszabadság kihirdetésének 444-ik évfordulóját gyűltünk össze ünnepelni, tisztelegni azok munkája és áldozata előtt, akik az ember belső és külső szabadságát egyaránt fontosnak tartották.

Minden ünneplés lényege a visszatekintés és számvetés – vissza az alaphoz, az első, eredendő cselekedethez; ugyanakkor számvetés, hogy az egyén és közösség annak az eredeti alapnak, cselekedetnek a fényében hogyan alakult, változott, fejlődött vagy satnyult el.

A felolvasott bibliai versekben Pál apostol szolgálatáról vall, annak látható és a mindennapokban megtapasztalt nyomorúságairól, de ugyanakkor beszél szolgálatának eljövendő dicsőségéről is. Ajánlja magát, mint Isten szolgáját, aki az igazság igéjét hirdetve, Isten erejével minden nehézséggel képes szembeszállni.

[1] Elhangzott 2012. január 13-án, a vallásszabadság kihirdetésének 444. évfordulója alkalmával szervezett kolozsvári megemlékezésen.

Beszél a saját és a kora keresztény közösségeinek látható nehézségeiről, a külvilág ellenségeskedéséről és az üldöztetésekről, de ugyanakkor a láthatatlan, belső bizonyosságról és hitről, mely győzedelmeskedik mindenekfelett; a látható és láthatatlan világról, melyek szüntelen befolyásolták, alakították egymást nemcsak Pál és a korai kereszténység, de a mindenkori egyház és ember életében is.

Számomra 1568. január 13-a két valóságról szól, melyek elválaszthatatlanok egymástól: egy láthatatlanról, megfoghatatlanról – a vallásszabadság törvénye – és egy nagyon is láthatóról – az Erdélyi Unitárius Egyház, melynek magalakulását ehhez az eseményhez kapcsoljuk.

Az elsőről sokan és sokszor azt gondolták, gondolják, hogy illúzió, khiméra, a másodiknak a valóságvolta azonban megkérdőjelezhetetlen. Kérdés az, hogy lehet-e egyházat építeni egy illúzióra? Lehet-e egyházat építeni a szabadságra, a türelemre, a másság elfogadására és tiszteletére? S ha lehet, milyen az?

Ha a vallásszabadság illúzió, akkor annak a nagy illúziónak része, amit úgy hívunk, hogy szabadság, amelyre nemcsak egy intézmény, de minden emberi közösség épül. A történelem az embernek, az egyes közösségeknek a szabadságért folytatott – legtöbbször véres – küzdelmeinek krónikája. Küzdelmek, melyekben a szabadságvágy mindig konkrét célokat fogalmazott meg, és mindig a „valamitől/valakitől" való szabadságot ígérte.

Az emberek harcoltak már törzsfőnök, király, császár, despota ellen, harcoltak saját vagy idegen elnyomókkal, abban a hitben, hogy a szabadságot elérni csak az ellenfelet legázolva, megsemmisítve, rajta túllépve lehet. Az emberek harcoltak javaikért, megélhetésükért, családjukért, nemzetükért, vallásukért, harcoltak egymással és a külső világgal, és tették és teszik mindezt a szabadság nevében. A szabadságért folytatott küzdelmeket megörökítették ódák és versek, színdarabok és zeneművek, nekünk pedig azt tanították, hogy a szabadságért elesni drága áldozat, a harc elől menekülő pedig sötét áruló. Minden nemzet önazonosságának alapvető pillére a szabadságáért folytatott harc, és ennek a harcnak az értékéből mit sem von le az, ha sikertelen maradt. Mert előbb vagy utóbb minden szabadságharc elbukik – még a győztesek is –, mert a megfogalmazott célok mindig külső körülményektől függenek, s a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje csak papíron marad, amíg minden emberi szívben meg nem születik.

Ha a szabadság eszméje ilyen illúzió, mely fele mindig törekedünk, de soha nem tudjuk elérni, miért lenne ez másként a vallásszabadsággal? Illúzió csak, melyet megfogalmaztak őseink, törvénybe iktattak, hogy egyházi fóliánsok és történelemkönyvek lapjain porosodjon?

Ha a mindenkori ember nem elég felnőtt, hogy a külső világban érvényesíteni tudja szabadságát, mennyire képes ezt vajon ama belső világban megtenni?

A megnyert, elveszített, ellopott, elirányított szabadságharcoknak az eredménye egy-egy nép vagy nemzet születése, a vallásszabadságé Erdély földjén az unitárius egyház születése, a bevett felekezetek – többé-kevésbé – békés együttélése, míg a nagyvilágban a vallásszabadság az emberi jogok elidegeníthetetlen része lett. Az igaz, hogy közben évszázadok teltek el, míg a tordai országgyűlés igazságát mások is felismerték. Időnek kellett eltelnie, hogy az emberiség rájöjjön arra, hogy az ember belső szabadsága és a külső világ alakulása elválaszthatatlanok egymástól, hogy a láthatatlannak és sokszor felfoghatatlannak mekkora befolyása van a láthatókra.

Illúzió hát a szabadság és ezen belül a vallásszabadság eszménye? Az, de csak addig az, amíg papíron marad, amíg a gondolatok, eszmények, vágyak, remények szintjén él. Mihelyt kerül bátor ember vagy közösség, amely életre keltse, harcoljon és áldozzon érte: valósággá válik. De ehhez nem elég a külső világban áhított szabadság vágya, kell az ember belső szabadsága is, mert az igazi emberi élethez a kettő egyensúlya szükséges.

Érdekes, hogy a korai egyház a külső elnyomás következtében eredetileg a hangsúlyt a hívő ember belső szabadságára fektette, mintegy függetlenítve őt a külvilág kötöttségeitől. Aztán eljött az az idő, amikor a politikai és az egyházi hatalom összefonódott, amikor a keresztény ember elnyerte a külső szabadságot, de elveszítette a belsőt. Kevesen voltak, akik ezt érzékelték és megfogalmazták. Nem is volt szerencsés ezt hirdetni, hiszen a középkor megújulási mozgalmai mind véres kudarcba fulladtak. El kellett jönnie a reformációnak, hogy ez az elveszett egyensúly valamelyest helyreálljon. Ezt a törékeny belső szabadságot volt hivatott a vallásszabadság törvénye megtartani, ha – ahogy a kritikusaink fogalmaznak – csak részlegesen is. Hogy a törvény születése történelmi kényszerűség vagy emberi ihletettség, arról lehetne vitatkozni, de felesleges. Abban a korban ez a törvény egyfajta forradalom a lélek világában, mely az ember belső, lelkiismereti szabadságának biztosításával próbálja alakítani a külső szabadságot.

A vallásszabadság törvénye nem a szabadság valamitől, hanem a szabadság valamire elvén működik. Az a szabadság és bátorság, mellyel életre hívhatunk valamit, ami addig nem létezett, és nem valaki ellenében, nem a másikat elnyomva, legázolva, hanem saját utunkat követve, de a más szabadságát tiszteletben tartva.

Hogy az eszmény világából a valóság talajára lépni nem könnyű, néha szinte lehetetlen, annak bizonysága egyházunk történelme és az erdélyi közösség életében betöltött szerepe. Ahogy az apostol írja: volt részünk dicsőségben és gyalá-

zatban, rossz hírben és jó hírben, megfenyítésben és elnyomásban, sokszor nem volt semmink, és mégis hittük, hogy mienk minden: a lélek és értelem szabad szárnyalása a hit dolgaiban, és e hit megélése a mindennapokban.

A vallásszabadság törvénye úgy ment át az unitárius köztudatba, mint az egyházunk menedéke, mely nélkül elvesztünk volna a történelem viharában, de én ma azt mondom, hogy nem a törvény betűje tartott meg bennünket, hanem a lélek szabadsága, nem az elvont betű, hanem azok a hús-vér emberek Erdély földjén, akik élni tudtak ezzel a szabadsággal.

Mert, mint minden szabadságot, így a vallásszabadságot is csak részben fenyegette és fenyegeti a külső hatalom, az igazi veszély a belső gyengeség. Látjuk a körülöttünk levő világ, a népek és kisebbségek jogaiért folytatott küzdelmeknél, hogy a kivívott szabadsággal sokszor nem tudunk mit kezdeni. A lángoló, harcoló, álmodó lelkek helyét átveszi a mindennapokba belesimuló, az adott helyzetet elfogadó és kihasználó, önmagával megbékélt középszerűség. Vergilius ezt így fogalmazza meg: „facilis descensus Averni", azaz könnyen megy a zuhanás. Könnyen, mert a mai világban egyéni és intézményes szabadságunkat nem kard vagy golyó fenyegeti, hanem gyengeségeink, megalkuvásaink, meghátrálásaink sorozata. És ha ehhez még hozzátesszük örökségünk súlyát és annak felelősségét, nem csoda, hogy sokan még a szabadságukat is odaadnák, csak szabaduljanak. Szép és nemes dolog az emlékezés és a büszkeség, hogy „milyen nagyok voltunk egyszer", de ott van a másik oldal is, a kényelmetlen kérdés, hogy milyenek vagyunk ma?

1568. január 13-án az erdélyi rendek kimondták a vallásszabadság törvényét, és az eltelt időben a politikai hatalom még sokszor mondotta ki, adta írásba, de a betűtől a lélekig az út ugyanaz maradt, és ezen mind kevesebben akarnak járni. Minden törvénynek csak annyi értelme és értéke van, amennyire élő és ható valósággá tud válni az ember, a közösség életében. Ez pedig nem a törvényhozótól függ, hanem az embertől és a közösségtől.

A mai ünneplés nagy kérdése tehát az, hogy a lélek szabadságának törvénye élő valóság-e a mi és egyházunk életében? Megvan-e a belső szabadság fénye az unitárius ember lelkében, az unitárius egyház mindennapjaiban és igehirdetésében, mellyel bátran ki tudunk állni a világ elé? Merjük-e ajánlani magunkat, mint Pál apostol, hogy Isten szolgáiként, egy közösség tagjaiként az igazság fegyverével, a szabadság erejével kívánjuk őseink örökségét megtartani, gyarapítani, és a jelenben Istent és embert szolgálni?

Sürgető e kérdés és az arra adott válasz, hiszen a mi világunk sokszor állítja ellentétbe az egyén és a közösség szabadságát, elválasztva és szembeállítva a bel-

ső és külső szabadságot, mint amelyek csak egymás ellenében tudnak teljessé válni.

Én hiszem azt, hogy a kettő csak egymás mellett, egymást kiegészítve és táplálva tud alapja lenni egy teljes emberi életnek, mint ahogy egyén és közösség is az egymásra találásban tudja elérni a kiteljesedést. Külső és belső szabadságunkat Isten és ember dolgaiban szüntelenül óvnunk és erősítenünk kell, együtt, közösen a felismert igazság és felelősségvállalás fényében.

A szabadság, a vallásszabadság soha nem csak egyéni vagy csak közösségi kérdés, hanem Isten gyermekének és az Isten és az emberek ügyének szolgálatát felvállaló intézmények közös munkája. Ehhez a munkához azonban fel kell nőni, a hit és a cselekedetek bátorságával, a jézusi evangélium hirdetésével és a szolgálat felelősségével.

Legyünk hát büszkék a vallásszabadság törvényére, legyünk méltóak elődeink bátorságára és hitére, de ne csak emlékezzünk, hanem dolgozzunk azon, hogy láthatatlan, de örökkévaló értékeink, egyházunk hivatása és szolgálata a mi hitünk és cselekedetink által is nyilvánvalóvá legyen.

Legyünk a szabadság gyermekei, a lélek gyermekei, hogy élő valósággá váljon a jézusi tanítványságunk Isten és emberek előtt, hogy egyházunk jelene és szolgálata méltó legyen a gyökereinkhez.

Ámen.

Lakatos Gyula

Egyedül

Ő pedig elméne a pusztába egynapi járó földre, és elmenvén leüle egy fenyőfa alá, és könyörgött, hogy hadd haljon meg, és monda: Elég! Most óh Uram, vedd el az én lelkemet; mert nem vagyok jobb az én atyáimnál! És lefeküvék és elaluvék a fenyőfa alatt. És ímé angyal illeté őt, és monda néki: Kelj fel, egyél. És mikor körülnézett, ímé fejénél vala egy szén között sült pogácsa és egy pohár víz. És evék és ivék, és ismét lefeküvék. És az Úr angyala eljött másodszor is és megilleté őt, és monda: Kelj fel, egyél; mert erőd felett való utad van. És ő felkelt, és evett és ivott; és méne annak az ételnek erejével negyven nap és negyven éjjel egész az Isten hegyéig, Hórebig. És beméne ott egy barlangba, és ott hála. És ímé lőn az Úrnak beszéde ő hozzá, és monda néki: Mit csinálsz itt Illés? Ő pedig monda: Nagy búsulásom van az Úrért, a Seregek Istenéért; mert elhagyták a te szövetségedet az Izráel fiai, a te oltáraidat lerontották, és a te prófétáidat fegyverrel megölték, és csak én egyedül maradtam, és engem is halálra keresnek. (1Kir 19,4–10)

Az igaz Isten oltártüzei elhamvadtak Izrael földjén. Hamis próféták támadtak, kik szobrot emeltek Baálnak, s a pogány Istenek előtt áldoztak. Elhagyták az igaz Isten oltárát, s széttépték lelkükben a szövetség pecsétjét, papjait megölték, csak egyedül Illés próféta maradt, s ő is menekül Jézabel haragja elől. Félrevezetett emberek gyűlöletének lángtengere veszi körül, s ő e lángtengerből menekül. Nappal erdők sűrűje, éjjel a sötétség védi. Ágak szaggatják ruháját, éles kövek sebzik lábát, s ő menekül. A keserűség feltör lelkéből, mint föld mélyéből a forrás: „*Elég! most, óh Uram, vedd el az én lelkemet.*" Kimerülten hunyja le szemét, angyal illeti meg és szól hozzá: „*Kelj fel, egyél!*"… Másodszor is: „*Kelj fel, egyél; mert erőd feletti utad van*".

Negyven nap után ér a Hóreb hegyéig, ott bemegy egy barlangba. Mint űzött vad, ha menedéket talál, megnyugszik egy pillanatra, ahogy kifújja magából a gyors lélegzetet, feszült tagjai, melyek a vándorlásban elfáradtak, ernyedten nyúlnak el. De ahogy teste megpihen, lelke egyre izgatottabbá lesz, egy kérdés kínoz-

za: miért kell szenvednie? Még egyszer átgondolja élete útját, a történteket, s végig ott látja, ott érzi Isten kezét. A szárazság idején, Kérit pataka mellett Isten a hollók által gondoskodik eledeléről. A sareptai asszony pogácsájáért az Úr megszaporítja a vékabeli lisztjét s korsóbeli olaját. Az Úr segítségével föltámasztja az özvegyasszony gyermekét. Az Úr tüze alászállt és meggyújtja az oltár tüzét. Látja, hogy az Úr oltalma védi, s mégis szenvednie kell s menekülni Jézabel haragja elől. És mi lesz, ha őt is elfogják és megölik? Mi lesz az Úr ügyével?

Arcát, homlokát tenyerébe temette, s amint így a barlang hideg kövén ült, lelke izzott, mint a tüzes kemence, s egy szelíd, halk hangot hallott: „*Mit csinálsz itt, Illés?*" Lelkéből egyszerre csapott fel a keserű panasz: „*Nagy búsulásom van az Úrért (…) csak én egyedül maradtam és engem is halálra keresnek.*"

Milyen megnyugtató mindig magunk mellett tudni valakit, akire számíthatunk: a családban a hitvestársat, a gyermekeket, akik szeretnek, akik segítenek, akikben megbízhatunk. Milyen megnyugtató magunk mellett tudni a csatában, a harctéren a bajtársat, hogyha kihull kezünkből a zászló, átveszi és továbbviszi, ha halálos sebet kapunk, lefogja bágyadt szempillánkat, kiveszi zubbonyunk zsebéből fényképünk, és hazaküldi azoknak, akik hiába várnak haza. Milyen megnyugtató magunk mellett tudni a nemes ügyért való harcban a támogatót, aki mellénk áll, és velünk együtt küzd a nemesért, az igazért, a jóért.

Milyen szomorú egyedül maradni, mint Illés próféta az Úrért való küzdelemben. Mint Jézus Kajafás udvarában, ahol Péter, minekelőtte a kakas szólott volna, háromszor tagadta meg őt. Mint Luther Márton a bírái előtt bátran: „*Ha kell, egy világ ellen egyedül*". Mint Dávid Ferenc a dévai várbörtönben, amikor mögötte csikordult a zár a börtön ajtaján. Mint Mikes Kelemen a nagy fejedelem, Rákóczi halála után, ahogy a költő Lévai József írja: „*Egyedül hallgatom tenger mormolását,/ Tenger habja felett futószél zúgását,/ Egyedül, egyedül a bujdosók közül,/ Nagy Török országban*". Mint nagy Lajos király, aki egyedül menekült nemzeti létünk nagy temetőjéről, Mohácsról, és fáradt lova nem tudta átugrani a Csele patakát, s hanyatt visszavágódik maga alá temetve a menekülő királyt. S ahogy a költő írja: „*Csele patak tele szederindával,/ oda van már Magyarország királya.*"

Vajon nekünk nincs-e nagy búsulásunk, ha egyedül maradunk sokszor?

Gyermeklárma veri fel a templomutca csendjét. Engem észre se vesznek a kerítésen belül a hangos nevetés és kacagás közben. Valamelyik megsértődik valamiért a másikra, ellene lázítja a többieket, s otthagyják egyedül. Ez csak áll nagy szomorúan, látszik, megbántódott. Odamegyek hozzá, megkérdezem: *Mit csinálsz itt?* Nagy szemei könnyel telnek meg, és bánatosan felel: *egyedül maradtam*.

Amikor az est alkonyt szitál a falura, öreg falusi ház előtt állok meg. Sok vihar szállott el fölötte, a vakolatot kikezdte az idő, a tető hiányzó cserepeivel foghíjas

szájként ásít bele a világba. Bekopogok az ajtón, az asztal mellett kétfelől öreg házaspár ül és beszélgetnek. Az öreg házzal együtt öregedtek meg. A vacsora jó illatúan párolog még, pedig vége a vacsorának, úgy látszik, a jó ízű falat is megízetlenült szájukban a hosszú évek alatt. A kanál s villa már a tányéron keresztül nyújtózva pihen. Beszélgetésük fonala megszakad, ahogy rájuk köszöntöm a jó estét. Hogylétük felől érdeklődök, mire megered a panasz. Valamikor gyermekzsivajtól, munka zajától volt hangos az udvar, sok éhes száj veszekedett a nagyobb falatért, most némaság honol mindenhol. A gyermekek nagyra nőttek és szétszóródtak. *Magunkra maradtunk*, s záró akkordként egy csendes sóhaj száll a szóáradat után, amiben benne van: nagy búsulásunk van, egyedül maradtunk.

Öreg, egyedül való hívemet kerestem fel, a szobában hideg és ridegség fogadott. A gondos kéz hiánya ült mindenen. *Jó, hogy jött tiszteletes úr, legyen szíves, adjon egy pohár vizet, a láztól csaknem elégett és megered a panasz: a férjemet már rég eltemettem, azóta magamban élek. A gyermekek messzire vetődtek, ritkán jönnek haza meglátogatni, tüzelő is szűken van, nincs aki egy tányér levest, egy pohár italt adjon*. A sok panasznak egy a vége: *nagy búsulásom van, egyedül maradtam.*

De figyelted-e meg testvérem a felolvasott bibliai részt? Illés próféta nem csak önmagáért búsul, hogy egyedül maradt. Azt mondja: „*Nagy búsulásom van az Úrért*", mert egyedül maradtam az érte való küzdelemben, és mi lesz, ha engem is elfognak és megölnek?

Vajon neked, egyéni nyomorúságod fölöttvaló búsulásodon kívül van-e búsulásod az Úrért, egy-egy nemes ügyért, mely veszélyben forog pártfogó nélkül? Van-e búsulásod, ha látod, hogy meglankadt a szeretet az emberek fiai között, ha a békesség várát a háborúság dúlja fel? Van-e búsulásod, ha embertársaidban elveszni látod a felelősség érzetét a munkával szemben, a reábízottak megőrzésében, ha az igazság fölé kerül a gazság? Ha van, jó jel. Ne félj, még nincs veszve minden. Ott vagy Te az Úrért való küzdelemben, s az Úr segíteni fog.

A történet szerint az Úr parancsot ad Illésnek, hogy menjen, és kenje fel Elizeust prófétává. Téged is küld az Úr embertársadhoz, hogy segítségül hívd, hogy ne légy egyedül, csak figyelj hívó szavára! Ha szórakozni mész, egy-egy filmet megnézni, sporteseményen részt venni, vidd magaddal családod, híved, barátod, jobb együtt szórakozni. Ha szól a harang, ne menj egyedül. Ha szólít a kötelesség, a felelősség, jobb sokan együtt lenni, a templomban is, a munkában is, a felelősségben is, az Úrért való küzdelemben is.

Emelkedj egyéni gondjaidért való búsulásod fölé, és szólj, mint Illés: „*Nagy búsulásom van az Úrért.*" És igyekezz tenni, hogy ne légy egyedül ebben a küzdelemben.

Ámen.

Szívcsere

„És adok nékik egy szívet, és új lelket adok belétek, és eltávolítom a kőszívet az ő testökből, és adok nékik hússzívet; Hogy az én végzéseimben járjanak és rendeléseimet megőrizzék és cselekedjék azokat, és legyenek nékem népem és én leszek nékik Istenök." (Ez 11,19.20)

Nagyon sokszor szimbólumokkal fejezzük ki magunkat. Ha valakinek féltékenységünket akarjuk kifejezni, sárga rózsát adunk. Ha valakinek jó szerencsét akarunk kívánni, átadunk egy négylevelű lóherét, s ezzel kifejezzük jókívánságunkat. A tizenéves szerelmesek egy nyíllal átlőtt szívet küldenek szerelmüknek, aki megérti az érte dobogó szív szerelmét. Igen, mert a szív a szeretet a szerelem jelképe, másként szólva: a szív lakója a szeretet. De vajon csak a szeretet a szív lakója? A Példabeszédek könyvének írója azt mondja, hogy *„Minden féltett dolognál jobban őrizd meg szívedet, mert abból indul ki minden élet"* (Péld 4,23). Ha szavait elfogadjuk, akkor azt mondjuk, hogy a szív nemcsak a szeretet, a béke, a jóság, hanem sokszor a gyűlölet, a háborúság, a bűn, általában az érzelmeink fészke, tanyája. Jézus azt mondja, hogy *„A jó ember az ő szívének jó kincseiből hozza elő a jókat; és a gonosz ember az ő szívének gonosz kincseiből hozza elő a gonoszokat.*" (Mt 12,35)

Ezek szerint a szíve határozza meg az embert. A nyílt, az őszinte emberről azt mondjuk, hogy tenyerén hordja a szívét, a finom lelkű emberről azt mondjuk, olyan a szíve, mint a vaj, a jó emberről azt, hogy olyan, mint egy darab kenyér, a kemény, konok emberről azt, hogy kő szíve van, vagy az érzéketlen emberről azt, hogy nincs szíve.

Mi unitáriusok nem valljuk azt az ószövetségi elvet, hogy az ember szíve születésétől kezdve gonosz, de tudatában vagyunk annak, hogy az emberiség még nem emelkedett a tökéletesség ama magaslatára, ahol a gyűlölet, a gonosz elmaradt volna tőle, s a történelem folyamán sokszor bizonyította, hogy igenis szükség van a megújulásra. Így volt ez Ezékiel próféta idejében is, amikor a próféta az Úr ajkára adja e szavakat: *„És adok nékik egy szívet, és új lelket adok belétek, és eltávolítom a kőszívet az ő testökből, és adok nékik hússzívet; Hogy az én végzéseimben járjanak és rendeléseimet megőrizzék és cselekedjék azokat, és legyenek nékem népem és én leszek nékik Istenök.*"

Mi emberek mindig a negatív hatásokra figyelünk fel, azok ragadják meg érzelmeinket, képzeletünket. Például, amíg naponta terített asztalunkon ott a

mindennapi kenyér, alig vesszük észre, olyan természetes, olyan mindennapi, de ha néha megszűkül, vagy hiányzik, mindjárt szóvá tesszük vagy zúgolódunk. Ha békésen folyik életünk, föl sem tűnik, mintha ez volna a természetes, de ha háborúságok lepnek meg, háborgunk mi is, mindenkivel perelünk. Boldogan sütkérezünk a tavaszi napsugárban, de ha vészes felhők ülik meg az eget, vihar tör ránk, türelmetlenek, idegesek, panaszosak leszünk. A lelki élet terén is így vagyunk: a békétlenségben tudjuk értékelni a békét, az aggodalmak között azt, hogy mit jelent a hit, a bizalom, a gyűlölet között azt, hogy mit jelent a szeretet. Amikor az érzelmi élet síkján elhatalmasodnak a negatív erők, ezek törnek a felszínre, megsokasodnak a háborúságok, a gyűlölet, a szeretetlenség, a kapzsiság, a gyilkosság, a türelmetlenség, és minden, ami rossz, ami bántó, olyankor mondjuk, hogy kőszívűek az emberek. Minél nagyobb fokú ez az emberiség, a tömeg viszonylatában, annál jobban, annál égetőbben jelentkezik a vágy a megjobbulásra. A mi életünkben is alkalomszerű ez a bibliai mondás, és szükségszerű alapigénk tanítása: „*eltávolítom a kőszívet az ő testökből, és adok nékik hússzívet*."

Néhány példával szeretném igazolni állításomat:

A mának jerikói útján sokszor találkozunk meggyötört, kifosztott, vérébe fagyott, agyonvert emberekkel, akik mellett félrefordulva, érzéketlenül mennek el ismerősök, ismeretlenek, hívők és hitetlenek, meg sem látva a szenvedőt. Nem csoda, ha fölsír a szenvedő lélek ekként: szívtelen emberek.

Béna koldus járja a falu utcáit, minden házhoz bekopog, alamizsnát kérő kezét hiába nyújtja kérőleg az emberek felé, alamizsnát keveset kap, de annál több szitkot és bántást. Csoda-e, ha az utolsó házat azzal a keserű kifakadással hagyja el: szívtelen népség.

Gyakran hallunk híreket arról, hogy anya megöli gyermekét, vagy apa legyilkolja családját, vérfagyasztó hírek, melyek után önkéntelenül kiáltunk fel: szívtelen szülők!

Öreg szülő mindenét szétosztotta már, kis hajléka maradt meg neki csupán, s lám, azt is elkívánják tőle. Mézes-mázas szavakkal mindent ígérnek neki, biztos otthont, meleg családi légkört, jó megélhetést, csak adja el a házat. Aztán az árát elveszik tőle. Lehet, hogy még valameddig gondját viselik, s aztán bedugják az öregotthonba, s meg sem látogatják. Nem csoda, ha keseredett szívvel így szól az egykor tíz gyermeket felnevelő anya, kit a tíz gyermek nem tud eltartani: szívtelen gyermekek!

Folytassam a vég nélküli sort, a számtalan példát, melyeknek mind egy a vége: szívtelen emberek? Hadd illusztrálja ezt egy kis vers:„ Szabad-e még dalolni a szívről, / Van-e még a földön szeretet, / Egyszer én is hallottam régen, / Hogy egy szív nélküli ember született, / Akkor azt hittem, hogy csak mese az egész, /

De most látom, hogy az a drága kincs, amit szívnek neveznek,/ De sok embernek nincs." (Seress Rezső)

A fentiekből láthatjuk, hogy szükség van az érző, eleven, meleg, hű szívre a kőszív helyett, mely jobbá, nemesebbé teszi az emberiséget. És kitől várhatjuk ezt a szívcserét? A zsoltáríró azt mondja: *„Tiszta szívet teremts bennem, oh Isten"* (Zsolt 51,12) Vajon elég csak Istentől várni ezt a nagy változást? Kálvin, a nagy reformátor pecsétjén a következő kép látható: egy föltartott kézben egy szív van, s körülötte az írás: *„Megöldöklöm a szívem, és neked adom Uram."* Tehát Isten és ember közös munkája ez a szívcsere, ami megpróbáló szenvedéssel, fájdalommal jár, de meg kell történnie, hogy a rideg kőszív helyett meleg, érző hússzívet kapjunk cserébe.

Bizonyára hallottatok Christiaan Neethling Barnard professzorról, a dél-afrikai szívsebészről, aki a világon először hajtott végre szívműtétet, amellyel egy embernek eltávolította beteg szívét és új, egészséges szívet ültetett helyébe. Azok, akik látták filmen ezt a műtétet, mondják, hogy mennyi kockázattal, mennyi fájdalommal járt, milyen hosszú időt igénybevevő volt ez a műtét. Ilyen fájdalmas műtétet hajt végre rajtunk is Isten, hogy beteg, megromlott, kemény kőszívünk helyett új, érző, meleg szívet adjon.

Ismertem egy embert, akinek nem volt különösebb képesítése, de azokat a képességeket, amikkel rendelkezett úgy tudta kamatoztatni, hogy gyorsan meggazdagodott. Szép családot alapított, gyermekeinek házakat épített, földeket vásárolt, cséplőgépet vett. Gőgös, elbizakodott ember lett, annyira, hogy egy társaságban ki merte mondani, hogy az Isten is elkésett attól, hogy őt szegény emberré tegye. És egyszer ő is Jób sorsára jutott: földjeit a kollektívgazdaság bekebelezte. Házait államosították, cséplője miatt nagy terhekkel sanyargatták, egy gyermeke tolókocsiba került, feleségét eltemette, s ő a kortól és a terhektől megrokkanva töltötte öreg napjait, de Istenhez tért. Fájdalmas operációval, de Isten eltávolította hideg kőszívét és hússzívet adott cserébe.

Ismertem embert, aki lenézett, megvetett minden nélkülöző, szegény, nyomorék embert, aki ha látott nélkülöző embert, szidta, restnek, tétlenkedőnek, lustának nevezte, mintha a bőséget csak a munkának lehetne köszönni. Ha látott szegény embert, akit csapások, betegségek csorbítottak, azzal vádolta, hogy tékozló, lumpoló, aki nem tudja megbecsülni azt, amije van. De ezt az embert is láttam kisemmizve, családját betegen vergődni, pénzét gyógyszerre költve szegényen nélkülözni, s így tisztelni a szegényt, a nélkülözőt. Fájdalmas operáció, de kellett ahhoz, hogy megtanuljon a szívével is látni.

Láttam embert, aki előmenetelét, javait, vagyonát saját munkája, esze, szorgalma, ereje jutalmául ismerte el. Akinek Isten, Jézus, templom, imádság csak

fikció volt, haszontalan időtöltés, de egyszer, amikor mindene elveszett, s nem maradt más, csak az Isten, a templom, az imádság, megtanult hinni, bízni és imádkozni. Fájdalmas operáció, de kellett, hogy a hit szemüvegén keresztül is megtanuljon látni.

Fájdalmas operáció, de szükség van rá, hogy a te életed, az én életem jobb, nemesebb, igazabb legyen, hogy belőle a legtöbb ember legnagyobb boldogsága szülessen meg, hogy épüljön és szépüljön általa a világ, és épüljön az Isten országa.

Ezzel az új szívvel akar elindítani Isten mindnyájunkat, a földművest a mezőre, a munkást a gyárba, a tanítót az iskolába, a lelkészt a szószékre, és ha ez így lesz, hiszem, Isten szeme boldogan mosolyog le ránk, mert végzésében járunk, rendeléseit megtartjuk, leszünk neki népe, és ő lesz nekünk Istenünk mindörökké.

Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Sas Péter: *A heraldikus. Köpeczi Sebestyén József élete és munkássága*. I–II. köt. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011. 624+646 oldal

Az 1970-es évek elején nem sokkal bölcsészdiplomám megszerzése s első tanulmányaim közlése után meghívott lakására Jakó Zsigmond professzor. Ismertem őt a vasárnapi bükki kirándulásokról, s néha a könyvtárban is találkoztunk. Személyes beszélgetésre addig még nem került sor köztünk. Diákéveim alatt – sajnos – nem volt tanárom. Kissé félve kopogtattam be a megjelölt esti órában lakására: vajon mit akarhat tőlem? Szépen berendezett lakásának dolgozószobájába a könyvtárszobán át jutottam, ott leültetett, s kérdezgetni kezdett terveimről. Utalt rá, hogy olvasta néhány írásomat, s örömmel hallotta kolozsvári elhelyezkedésemet. Majd kifejtette, egy ilyen „szerencsés" értelmiséginek egy nagy témát kell választani, azt kutatni, s nem a pillanatnyi elvárások szerint kis feladatokra pazarolni erejét. Aztán elmondta, hogy Kolozsvárt a levéltárakban rengeteg feldolgozatlan hagyaték található, nekem főleg a 19–20. századi személyekre hívta fel a figyelmemet. Akkor hallottam tőle, hogy Köpeczi Sebestyén Józsefnek, a heraldikusnak is feldolgozásra vár a hagyatéka, s még özvegye is él… Ismertem a nevet, családomban is emlegették a híres címerfestőt, de magamat irodalmárnak tartottam, s a címerfestés mégiscsak művészettörténésznek való téma, gondoltam. Nem tudom, másnak is ajánlotta-e a professzor a heraldikus hagyatékát, de az csak most, a 21. században talált feldolgozóra, Sas Péter személyében.

2011 decemberében került sor Sas Péternek *A heraldikus* című kétkötetes, a csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadó gondozta pompás kivitelezésű munkája bemutatójára. A két tekintélyes kötet összesen 1270 lapot tesz ki, s úgy tűnik, mindent felölel, amit Köpeczi Sebestyénről érdemes az utókor számára megörökíteni.

Sebestyén József a múlt század középső évtizedeinek anekdotikus kolozsvári alakja volt. Ő maga is hozzájárult a mendemondák terjesztéséhez. Így aztán életrajzából is elég nehéz kiszűrni a valós tényeket. Sas Péter minden bizonnyal Herepei János és Kelemen Lajos kéziratainak, levelezésének feldolgozása során került kapcsolatba a Sebestyén-hagyatékkal, az ő összegzésre váró életművével. Első írásait hat évvel ezelőtt közölte az erdélyi heraldikusról. Eredményeit a most megjelent mű első száz oldalán foglalja össze.

A Sebestyén család 1608-ban Báthory Gábortól nyert nemességet, és ekkor jogosult a köpeci előnév használatára. Az édesapa, id. Sebestyén József a 19. század végén már nem a nemesi életformát folytatta. Igazgatótanító volt, fia megszületésekor éppen Széken, aztán Besztercén. Így a későbbi heraldikus Széken született 1878-ban, ott is keresztelték meg reformátusnak, de iskoláit már Besztercén végezte, a gimnáziumi osztályokat az ottani szász Evangélikus Gimnáziumban. Jól megtanult németül. A kortársak szerint nem is tett érettségit, már akkor erőt vett rajta bohém természete. (Az életrajzíró nem járt ennek utána, pedig az iskolai nyomtatott értesítőből egy s más kiderült volna.) Nem érezte jól magát a mostohaanyja vezette otthonukban, inkább művészeti pályára vágyott. Beiratkozott a fővárosi Mintarajziskolába, majd ennek elvégzése után hazatért Besztercére – vívást tanítani. Bizonyára közben festegetett is. Belátta, hogy Erdély tudományos-művészeti központjában számíthat kibontakozásra, s ezért 1903 táján Kolozsvárra költözött. Itt Gyulay Richárd heraldikus és Sándor Imre genealógus vezette be a címerek világába. Az utóbbi bevonta az 1903-ban megindított Genealogiai Füzetek szerkesztésébe is. Az itteni közleményeknek ő lett az illusztrálója. A családtörténeti folyóirat révén munkakapcsolatba került a város számos tudósával, szerkesztőjével. Köztük Kelemen Lajossal is, aki barátjává fogadta, egyengette pályáját. 1907 tavaszán Sebestyén külföldi utat tett, felkereste Bécs, München, Párizs világhíres múzeumait, festőiskoláit. Hazatérte után már kolozsvári kiállításokon szerepelt, s egyre több megrendelést kapott címerfestésre. 1907 őszén évdíjas tagjául fogadta a budapesti székhelyű Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság. 1908-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület szintén tagjai sorába választotta. Átmenetileg levéltári munkára is alkalmazzák. Talán 1913 táján nősült meg először.

Kibontakozó tehetsége a fővárosba hajtja 1914-ben, s ott az Országos Levéltár alkalmazza „megbízott címerfestőként", vagyis elkészített munkái után darabszámra díjazták. 1915-ben felkérik a „magyar birodalmi középcímer" megtervezésére. 1915 nyarán újra házasságot köt a Szilágyi Dezső téri református templomban. 1916-ban – saját állítása szerint – címereket fest a Bánffy Miklós és Kós Károly tervezte koronázási díszletekhez. 1918-as újabb válását és a világháborús összeomlást követően keveredik Kolozsvárra, ahol jelentkezik a Székely Hadosztályba, mely megpróbálja akadályozni a román bevonulást. Egyik csatában fél szemére majdnem megvakul. Hadnagyként esik hadifogságba. A brassói fellegvárban tartják egy ideig fogva, majd előneve alapján a háromszéki Köpecre internálják, ahol addig még soha sem járt. Itt 1919. augusztus 10-én feleségül veszi az 1895-ben született

miklósvári Gyenge Ilonát, aki házzal és szerény birtokkal rendelkezik a faluban. Együtt gazdálkodni kezdenek, két fiuk születik: András (1920) és Albert (1921).

A gazdálkodó köpeci művészt már sokan számon tartják, nemcsak Kolozsvárt és Budapesten. Neve eljut Bukarestbe is, így történhetik meg, hogy 1921 nyarán őt kérik fel Nagyrománia új címerének a megkomponálására, miután e téren a román és francia szakemberek kudarcot vallottak. Olyan sikerrel kombinálja össze a megadott elemeket és festi meg a címert, hogy a király villásreggelin fogadja, s magas kitüntetéssel jutalmazza. Az 1, 2 és 5 lejes pénzérméket is vele terveztetik meg. A kialakuló romániai magyar szellemi élet központjában, Kolozsvárt Kelemen Lajos egyengeti a művész útját. Állandóan cikkeket kér tőle a Pásztortűzbe, az Erdélyi Irodalmi Szemlébe, a Művészeti Szalonba. S ő hozza kapcsolatba a bethleni Bethlen család történetét feldolgozó Lukinich Imre budapesti történész professzorral. A monográfia illusztrációs anyagának az elkészítése lesz Sebestyén feladata. Be kell járnia mindazokat a helyeket, ahol Bethlenek éltek, építkeztek, s le kell rajzolnia a kastélyokat, templomokat, ezek emléktábláit, sírfeliratait – ráadásul állandó sürgetés mellett. Hét hónap alatt közel kétszáz rajzot és vázlatot készít, ezekből vagy másfélszáz jelenik meg az albumszerű kiadványban. Ezt eleinte kétkötetesre tervezik, de végül az Athenaeum Kiadó egykötetesre szűkíti. A szerző és a kiadó, valamint a művész között Kelemen Lajos az összekötő kapocs. Állandó levelezésben áll ezekkel, a honoráriumokat is ő közvetíti. Hol el van ragadtatva Sebestyén munkáitól, hol takarékosságra figyelmezteti a kastélyból kastélyba látogató rajzolót, s nem egyszer sürgeti is a munkát. A megjelenés után Varjú Elemér, a tekintélyes fővárosi múzeumigazgató a Századok hasábjain megtámadja a könyvet, nem is a szövegét, hanem az illusztrációkat. Kelemen Lajos és Köpeczi Sebestyén József is felháborodva igyekeznek megcáfolni a bírálatot.

Az alkalmi feladatok után 1927 áprilisában Sebestyén József tehetségének megfelelő álláshoz jut: a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnál alkalmazzák a címerek, egyházi kegyszerek feldolgozására, az épített örökség számbavételére. Főleg ez utóbbi téren, a „Hargita-expedíció" keretében végez több kollegájával együtt igen értékes feltáró munkát. Járják a falvakat, templomokat, kastélyokat. Ismeretlen feliratokat rögzítenek, falfestményeket másolnak. Sok helyen Orbán Balázs után ő a következő műemléki feltáró. Részt vesz a múzeum félszázados ünnepségeinek a megrendezésében, az emlékkönyvben is tanulmánnyal szerepel. A hivatali kötelezettségek mellett ekkor már állandóan kap felkéréseket nemesi címerek festésére, a kibontakozó dalosmozgalom dalárdái-

nak és dalköreinek zászlótervezésére, jelvények, pecsétek megkomponálására. Véleményét kérik templomok és kastélyok stílszerű restaurálásánál. Ekkoriban született cikkei, tanulmányai egy-egy műemlék-épületet, műtárgyat írnak le, s örökítenek meg rajz- vagy fénykép-mellékleten. Csutak Vilmos kollégium- és múzeumigazgató nagyra értékeli munkásságát. S minden valószínűség szerint Sebestyén saját hibájából kerül vele konfliktusba. Fia, András a Székely Mikó Kollégiumban végezte az I. és II. gimnáziumi osztályt, igen gyenge eredménnyel. Kénytelen átvinni a kézdivásárhelyi Római Katolikus Gimnáziumba. De az igazgatóság nem adja ki iratait, mert a díjak befizetésével az állandóan anyagi gondokkal küzdő édesapa elmaradt. Ahelyett hogy intézné tartózását, Sebestyén ügyvédhez fordul, s olyan helyzetet teremt, amely végül munkahelyének felmondásával zárul 1933 januárjában. Kénytelen családjával visszaköltözni Köpecre. Minthogy az ottani reformátusok részéről is kellemetlenség éri, 1934-ben Brassóban, fiaival együtt áttér a római katolikus vallásra.

A nehéz gazdasági helyzetben családjával nyomorog. 1936-ban a gyulafehérvári római katolikus püspökségnek tesz ajánlatot a székelyföldi műemlék-templomok felmérésére. Pénz hiányában nem tudják alkalmazni. A 30-as évek végén Brassóban a Barcasági Szász Múzeumnál kap munkalehetőséget. Így részt vesz a Feketetemplom régészeti feltárásában is.

A bécsi döntés Köpecen (és nem Kolozsvárt – mint a tanulmány írja) éri Sebestyént, s 1940 októberében jön Kolozsvárra Kelemen Lajos hívásában bízva. Az Egyetemi Könyvtárhoz csak 1942 márciusában kapja meg könyvtártiszti kinevezését. Addig ideiglenes alkalmazásban van, s szerepet játszik a Székely Hadosztály Egyesület kolozsvári főszékének a megalapításában, elkészíti a zászló- és pecsétterveket, a kolozsvári Fellegváron leleplezésre kerülő emléktábla rajzát. 1941 végén megkapja a nemzetvédelmi keresztet. 1942-ben a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság rendes tagjai sorába választja. Az Egyetemi Könyvtár és a környező klinikák légoltalmi parancsnokává is kinevezik. S közben rajzolja a szebbnél szebb címereket, pecsétet, családfákat. Ünnepi alkalmakkor őt kérik fel a díszítés megtervezésére. Családi helyzete kínosan alakul. Fiait besorozzák, egyik meg is sebesül. Felesége, s néha fia is Köpecen próbál a gazdasággal boldogulni. Könyörögnek, hogy jöjjön haza Kolozsvárról, segítsen nekik. Ő mind halogatja látogatását, biztatja őket a Kolozsvárra költöztetéssel. A feleség közben betegeskedik. 1945 januárjában a front átvonulásakor megerőszakolják, s ebbe belehal. Nagyobbik fia, András 1946 júniusában öngyilkosságot követ el. Kisebbik fia világgá bujdosik.

A hatalomváltozás után Sebestyént még jó ideig megtűrik állásában. Segíthet a gazdátlanul maradt főúri levéltárak begyűjtésében, Kolozsvárra szállításában. A 40-es évek végén újra megnősül. Az 1950-es években részt vesz a Szent Mihály-templom restaurálási munkálataiban, boltozat-záróköveket tervez. Templomokba készít évfordulós emléktáblákat. Diplomákat, tablókat, könyvborítókat rajzol. S mégis állandóan nyomorog. 1964 decemberében hal meg, Baráth Béla főespere-plébános temeti, hangsúlyozva: „ha összefoglaló munka nem is maradt utána, az utolsó évtizedekben nem jelenhetett meg a heraldika terén, itt minálunk dolgozat, értekezés vagy kisebb-nagyobb irodalmi alkotás, melyben Köpeczi Sebestyén József ne szerepelne, vagy azok kiadásában nem működött volna közre". Sírja a Házsongárdi temetőben van, szinte szomszédos a Kelemen Lajoséval.

Sas Péter bevezető tanulmánya főleg a levéltári anyagra és visszaemlékezésekre építve rajzolja meg a heraldikus életpályáját. A nem erdélyi közönségre gondolva egy-egy tájékoztató fejezetet is beillesztett az itteni tudományos élet alakulásáról. Kiemeli a művész virágszeretetét, kitűnő rajzkészségét. Mégis hiányérzetünk támad: Sebestyént művészként is el kellett volna helyezni a maga korában. Mi volt az európai és a magyar heraldika helyzete, milyen stílusirányzatokat követtek, hogyan kapcsolódott ezekhez mesterünk. Festőművészként hol a helye. Vajon a Mintarajziskolában kinek az osztályában tanult. Erdélyben csak a tudományos világgal voltak-e kapcsolatai? Maga egyértelműen művész- és bohémalkat volt. Vajon milyen erdélyi művészekkel került kapcsolatba? Jó lett volna a tanulmányt illusztráló képekhez magyarázatot is fűzni. Van, amelyiken eredetiben olvasható a megnevezés szövege, de nem biztos, hogy a Peles-kastélyt vagy valamelyik templombelsőt mindenki felismeri.

Az első kötet második nagy fejezete az *Adattár* (Köpeczi Sebestyén József életével kapcsolatos okmányok és levelezések). Ez 447 lapon 919 tételt közöl, s ezekhez 1311 jegyzet csatlakozik. Ez magában is egy könyvet kitenne! A levelek nagy része az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől elkobzott, s jelenleg az Országos Levéltár Kolozs Megyei Fiókjánál (korábban Állami Levéltár) őrzött 608. számú állagból való: Sebestyén személyes levelezése 1947 májusáig. Ezt sikerült kiegészíteni a Székely Nemzeti Múzeum, különböző püspökségek, budapesti levéltárak rá vonatkozó irataival, levelezésével. A kötet minden tételnél pontosan jelzi a feladót, a keletkezés helyét és idejét, s ha megőrződött, a borítékon található címzést is, végül pedig a lelőhelyet. A levelek többsége felkérés valamilyen heraldikai munka, pecsét, zászló elkészítésére, s a kivitelezéssel kapcsolatos részletekbe avat be. Kiderül például, hogy Erdély és a Partium kortárs kato-

likus püspökeinek ő készítette el a címerét (Mailáth Gusztáv Károly, Vorbuchner Adolf, Márton Áron, Fiedler István, Napholz Pál, Pacha Ágoston, Sándor Imre püspöki helynök), de Erdélynek, egyházkerületeknek, kollégiumoknak, egyesületeknek is rajzolt – máig használatban lévő – címert, jelvényt. Egy-egy rajza valósággal ámulatba ejti a nézőt. Kelemen Lajos írja: „Te oly pontos és szép munkát szállítottál, hogy leveszem a kalapom ez előtt a nagy ügyet igaz lélekkel szolgáló teljesítmény előtt" (94. sz.); „Rajzaid felséges szépen mutatnak… Te a lerajzolt épületekbe lelket vittél, a mi égő, fájó, lobogó erdélyi lelkünket…" (110. sz.). Jancsó Elemér: „Tegnap nagy örömömre megérkezett a családfa… Annyira szép és annyira tetszik, hogy külön jelzőkkel ezt kifejezni nem is tudom. Az egész család és Kelemen Lajos is el vannak ragadtatva (514. sz.). Szabó T. Attila: „És még egyszer melegen köszönöm azt a gyönyörű címert, amelyet oly szeretettel festettél nekem…, a múltkoriban elvittem a Pásztortűz-asztalhoz. Ott volt Tavaszy, Varga Béla, Kovács László, Imre Lajos, Gönczy László, Maksay Albert, Tamási Áron, Vásárhelyi Ziegler Emil, Járosi Andor, Kéki Béla, Ligeti Ernő és mások. El voltak ragadtatva tőle" (545. sz.).

A levelezés közel felét Kelemen Lajosnak az igen terjedelmes episztolái teszik ki. Ezek jó része a Lukinich-féle Bethlen család történetének illusztrálásával kapcsolatos. Érdekességük viszont abban rejlik, hogy a kolozsvári levéltáros szinte rendszeres tudósításokat küld vidéki barátjának a kolozsvári tudományos-művelődési életről. Állandóan panaszkodik, hogy mennyi levéllel zaklatják, de ugyanakkor ő írja a leghosszabb leveleket. Ezekből kibontakozik a „konzervatív tábor" véleménye az egyes írókról, tudósokról, politikusokról. A roppant puritán Kelemen Bethlen György és az általa vezetett Országos Magyar Párt híve, s akik más nézeteket vallanak, azokat igen gúnyosan kezeli. Ide csak az erdélyi művelődéstörténet nagyjaira vonatkozó gúnynevekből, jelzőkből válogatunk: Ping-Pong Sándor, Ping-Pong Pápa (Makkai Sándor), vén intrikus farizeus (Benedek Elek), léha és jellemtelen Bánffy Miklós, Helikon Jánoska (Kemény János), szalonfiúcska-nagyságos úrfi Kuncz Aladár, kártyás fél zsidó Hunyady Sándorka, Kovács (Kaján) Jenő (Szentimrei), Tamási Góbé úr, „két fekete népi szabadkőműves" (Szentimrei, Kacsó). Budapest rendszerint Judapest, az oda valók judapesterek. Természetesen az unitárius egyháziakról is megvan a véleménye. Örvend Boros György püspökké választásának, az ellenfél Kiss Elek bicsérdista, „ki panyókára vetett nagykabáttal ment még tavaly is sétálni, nadrágzsebbe süllyesztett kezekkel és zöld nyakvédővel jelenik meg temetésen" (164. sz.). 1933-ban elmeséli az unitárius két nőszervezet közti vetélkedést. Egyik oldalon áll a „vén, uralkodni vá-

gyó, hiú süket püspökné", a másikon legjobb barátjának a kispolgári pletykás felesége. Az asszonyi áskálódás úgy elmérgesíti közte és barátja (a jegyzet szerint Gyallay Domokos) közt a viszonyt, hogy kénytelen ezt párbajra provokálni. Igazán várjuk, hogy Sas Péter tegye már közzé az évtized óta ígérgetett sokkötetes Kelemen Lajos-naplót.

A levelek szövegében néhol téves olvasat található. Feltételezhetően a bedolgozó munkatárs nem tudta, hogy a Gyilkos-tóhoz közel eső Gheorgheni nem Györgyfalva, hanem *Gyergyószentmiklós*. A 80. levélben említett kötetben nem 15 év, hanem *ív* van. A fösvény Gyergyayné 1 tojással nem két, hanem *hét*tagú családjának gyúrat laskát. A 110. levél nem Sebestyénnek, hanem *Lukinich*nak szól. A 130. levélben református *papok*ról és nem lapokról van szó. A 191. levélben említett békéscsabai nyomda nem Kern, hanem *Kner* névre hallgat. A 231. levélben az EME *ügyeiért* (nem ingyért) izgul a levélíró. A 320-as számtól következő levelekben Adorján Gábor néha Géza keresztnévre vált át. Virgil Damian román levelében nem a címer értékeiről, hanem színeiről lehet szó (valori – *culori*). Az 570. levelet Szabó T. Attila jól olvashatóan Budapestről keltezi, mégis egy sorral felette Kolozsvár szerepel feladói helyként. A hasonló dolgokra a kiadói szerkesztő is felfigyelhetett volna. A jegyzetelést nagyon helyesen úgy oldotta meg Sas, hogy mindegyik levelet külön egységnek tekintette. Tehát ha egy címertani munkát említenek húsz levélben, mindenütt megadja a teljes címet, vagy utal az előző jegyzet számára. Ez személyek esetében is így történik. Ugyanis feltételezhetően – a recenzenst kivéve – senki sem fogja ezt a sok levelet folyamatosan végigolvasni. Itt is előfordul, hogy a jegyzetelés túlbonyolódik. Kelemen Lajos egyik levelében a „rosszmájú, epelelkű, fanyar és irigy jezsuitát" – Varjú Elemért említi (270. sz.). Ezt az 558. sz. jegyzettel akarja magyarázni a kötet. A jegyzet átutal a 483. számra, onnan a 172-re. S kit találunk ott: a Kelemen által nagyra becsült gróf Bethlen Béla politikust. Egy ilyen hatalmas szövegrengetegben szinte elkerülhetetlenek a hasonló elírások.

A 646 lapos második kötet szintén két részre oszlik. Az első 305 lapon Köpeczi Sebestyén valamennyi magyar nyelven megjelent (szám szerint 60) és kéziratban maradt (33) írását olvashatjuk. (Néhány dolgozata német kiadványokban jelent meg.) Ezekhez 430 jegyzet társul. E részt a bibliográfia – a megjelenési helyekkel – és a kéziratok lelőhelyének felsorolása zárja. Ez így magában is egy önálló kötetet tehetne ki.

Az írások jó része címerismertetés, családtörténeti adatolás, műemlék- és klenódium-leírás, jelentés kutatóútról, jegyzőkönyv műemlékek állapotáról, feltárásról. Ez utóbbiakból néhány az előző kötet *Adattár*ában is

olvasható. A templomleírásoknál mindegyik történelmi egyház műemlékei előfordulnak. Római katolikus (Kolozsvár – Szentpéteri, ferences, minorita, Szent Mihály-templom, Csíkszenttamás, Csíkkarcfalva, Gelence, Kisbács, Osdola), lutheránus (Brassó – Fekete-templom, Barcaújfalu), református (Kolozsvár – belvárosi, monostori, Bibarcfalva, Borosbenedek, Bögöz, Fotosmartonos, Hídvég, Kézdivásárhely, Küküllővár, Mezőkeszü, Misztótfalu, Sepsiszentgyörgy, Szék, Zabola) és unitárius (Ádámos, Árkos, Bözödújfalu, Csegez, Dicsőszentmárton, Kide, Kolozs, Kövend, Küküllődombó, Küküllősárd, Magyarszovát, Nyárádszentlászló, Rava, Sepsikilyén, Székelykál, Tordátfalva, Torockószentgyörgy) kincsekről, épületekről olvashatunk. Hiányoljuk a néhol idézett hosszabb latin nyelvű szövegeknek a magyar fordítását. Tizenhat unitárius templom klenódiumainak leírása az egyházi Gyűjtőlevéltárból került elő, s most jelenik meg első ízben. Boros György püspök 1930. május 12–26. közötti háromszéki vizitációja alkalmával találkozott Sebestyén Józseffel, s a Kelemen Lajostól kapott ötlet alapján megbízta a heraldikusunkat az unitárius templomok értékes tárgyainak a leírásával. Különben az Unitárius Egyház címerét is Köpeczi festette meg (három változata a II. kötet 599. lapján látható).

A kötet második fele hatalmas képanyagával szinte ellentétezi az első részt. Míg az írások inkább csak kényszerűségből születtek, jó részük a rajzok magyarázata, itt a képek maguktól is megszólalnak, elmondják, ki is volt Köpeczi Sebestyén József. E rész a *Képzőművészeti munkássága* című számbavétellel indul (a nyomda ördöge ezt véletlenül a Sebestyén-dolgozatok jegyzete elé iktatta be!): 15 festmény, 122 címer, 7 családfa, 5 díszoklevél, 24 pecsét, 8 iparművészeti alkotás, 7 emléktábla, 12 zászló, 11 jelvény, 33 ex libris, 22 könyv borítója és illusztrációi, valamint lapfejlécek, pénz- és emlékérmék megnevezése található itt. A képanyag első része Köpeczi fekete-fehér fényképfelvételeiből ad válogatást: 176 építészeti, 79 műtárgyfelvétel. Nagy részük ma már egyedüli megörökítése egykor állott épületeknek, eltűnt műkincseknek. Ennél sokkal gazdagabb a művész eredeti munkáit tartalmazó második rész. Ennek nagyobbik hányada fehér-fekete ábra: 255 címer, 39 pecsét, a Lukinich-kötet 13 vázlatképe és 125 rajza, 8 ex libris, 111 vázlatrajz. A kitűnő minőségű színes képek a Sebestyén-alkotások minden kategóriájából válogatnak. A 233 reprodukció jól szemlélteti a festőművész és a címertervező munkásságát, máig fellelhető hagyatékát. Itt néhány róla készült festmény, szobor, sírjának képe zárja az összeállítást.

Mindkét kötethez külön névmutató járul.

Könyvkiadásunk utóbbi két évtizedében talán még nem jelent meg eh-

hez fogható terjedelmű és minőségű művészeti kiadvány. Négykötetnyi anyagot egyesít: életrajzi tanulmány; Adattár; Köpeczi Sebestyén József írásai; album. Így együtt kimeríti a szerző teljes feldolgozását, hagyatékának közzétételét. Szinte hihetetlen, hogy ezt egyedül Sas Péter hozta össze. Hiszen több száz oldalnyi kéziratot kellett kibetűznie, ezernél több képet kellett nyomdakész állapotba hoznia. Mégis túlzás őt mindkét köteten szerzőként feltüntetni. A címlap verzóján olvasható a helyes megfogalmazás: „A kötet szöveg- és képanyagát összegyűjtötte, összeállította és szerkesztette Sas Péter". Ehhez még a „bevezető tanulmányt írta" szókapcsolatot is hozzá lehetett volna fűzni, s így kitenni a címlapra. A könyv terjedelméhez képest kevés a kifogásolnivaló. Azt viszont elsősorban a kiadói szerkesztőnek és a korrektornak kellett volna észrevenni, s a szerzővel egyeztetve helyesbíteni. Az évenként számos kötettel jelentkező szerző – ha tényleg egyedül dolgozik – képtelen elégszer elolvasni a kiadványok szövegét. Nélkülözhetetlenek a jó szemű korrektorok.

Köpeczi Sebestyén József e kiadványnak köszönhetően visszatért szellemi és művészi panteonunkba.

Gaal György

Kovács Sándor: *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület [Erdélyi Tudományos Füzetek 269.], Kolozsvár, 2011. 288 old.

Olyan monografikus igénnyel megírt olvasmányt ismertetek, amely a létrejöttét elősegítő kutatás hiánypótló jellege miatt nagy érdeklődésre tart számot. A kapcsolattörténetek kutatóinak forrásokat, tájékozódási pontokat és újabb irányokat kínál a szerző oly módon, hogy közben élvezetes történeteket épít az egyes csomópontok köré, amelyek ekként megrajzolják az erdélyi és magyarországi angol–magyar érintkezések térképét és viszonyrendszerének alakulását.

A Szegeden megvédett doktori dolgozat szerkesztett kiadását olvashatjuk.

A magát későpozitivistának tekintő szerző az angolszász–magyar érintkezések századnyi történetének elbeszélésére vállalkozik, ami nem könnyű feladat, ha felidézzük, hogy a kiválasztott időintervallum eseményekben és történelmi változásokban mennyire gazdag. Annak ellenére, hogy a jól érvelő bevezetés nyíltan rámutat a követett módszertani irányra, a leíró jellegű adatfeltárásra, mégsem bírálható a kötet ebből a szempontból, hiszen elsődlegesen egy doktori disszertációvá felépülő, több éves kutatást rendszerez, egy nagyon szórt, széttartó korpuszból próbál történetet alakítani. A válasz-

tott irány felel meg leginkább ennek a törekvésnek, és a könyvvé való szerkesztés révén a szakma által rég várt kiadványt tarthatunk a kezünkben, amely bizonyára újabb kutatások kiindulópontjául szolgál.

Az események történeti elbeszélése a kapcsolatfelvételtől követi nyomon annak 19. századi alakulását, a kölcsönösség kibontakozását és működtetését, évszámokban 1821-től 1905-ig. A korszakok tagolását részint a politikai események határozzák meg – lásd az 1848-as forradalmat és szabadságharcot vagy a kiegyezés utáni időszakot, amelyek a kötet témája felől is cezúrát jelentettek – részint olyan szövegek és alkotóik, akik ebben a folyamatban részt vállaltak –, kiemelek néhányat közülük: az egykori unitárius püspökön, Körmöczi Jánoson és Ferencz Józsefen kívül John Paget, Kossuth Lajos, Jókai Mór vagy a teológiai és angol tanár, Kovács János személyét.

A kötetet az *utazás* metaforájával lehetne leginkább jellemezni, és nem csak azért, mert közvetlenül vagy közvetetten majdnem minden alfejezet címében szerepel ez a fogalom (*Bölöni Farkas Sándor napnyugati utazása, Újabb adatok Jakab József angliai útjához, Edward Tagart erdélyi látogatása 1858-ban, Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása, J. J. Tayler erdélyi látogatása, Fretwell Magyarországon és Erdélyben*), hanem azért is, mert amint az a történeti áttekintésből kiderül, a kapcsolat fenntartásának lényegi eleme volt a közlekedés. Érdekes volt látni, olvasva az egyes fejezeteket, hogy hogyan mutatják meg magukat az erdélyi és magyarországi unitáriusok külföldön vagy itthon; melyek azok a helyek amelyeket megmutatnak az idelátogató angoloknak meg amerikaiaknak és amelyek reprezentatívak számukra, pl. a tordai iskola, a Tordai-hasadék, Torockó, Aranyosgyéres; hogyan keresik a közös nyelvet az angol/magyar elsajátítása előtt, hogyan figyelnek a kapcsolatok működésére.

Az utazás mellett a hírek áramoltatása is kulcseleme volt a kapcsolattartásnak. A személyes üzenetek, majd levélváltások során, később kézirat-katalógusok elküldése, könyvek cseréje által jött létre az a mozgás, amely a kulturális érintkezések sajátja, és amely újabb folyamatok elindítója volt az akkori Magyarországon, de főként Kolozsváron.

Kovács Sándor érdeme, hogy a mozgást kétoldalúságában láttatja. Mindkét (három, ha az angol/amerikai, vagy négy, ha az erdélyi/magyarországi megkülönböztetéssel is számolunk) fél álláspontját, érdekeit és szándékait igyekszik megvilágítani a kötetben úgy, hogy tájékozódik az egykorú angol és amerikai forrásokban is. Kutatásai ebből a szempontból a kölcsönösség jegyében dolgozzák fel az oda-vissza mozgásokat. Bár magyar nyelven írja meg értekezését és ezt a kötetet a szerző, folyamatosan emlé-

keztet és benne tart az angol nyelvű idézetekkel abban a történetben, amelynek kulcsfigurái közé szervezi az eseményeket. A kötet nyelvileg is ráépül a tematikailag jelzett kettősségre. Számos apropót talál a szerző arra, hogy publikálhasson azokból a forrásokból, amelyeket sikerült feltárnia, vagy fordított logikát működtet, és forrásokat közöl, miközben elfeledett történeteket épít újra és környezetet teremt számukra. Az unitárius egyház válik itt a kapcsolatok elsődleges kontextusává, és segít láttatni olyan kérdéseket, amelyek más perspektívából beláthatatlanok, pl. miért fordulhatott elő, hogy az egykori magyar királyi Ferenc József Tudományegyetemen, Kolozsváron az 1890-es évek utolsó felében a Kovács János tanárnál az angol nyelven előadott angol irodalomból abszolutóriumot nyerő hallgatók valamennyien unitárius felekezetűek voltak. Ebben a kötetben választ találunk: a tanárral közös felekezethez tartozás mellett az angol nyelv kollégiumi oktatása, tehát bizonyos alaptudás egyetem előtti elsajátítása tette lehetővé az imént említett tényt, és ahhoz is hozzájárult mindez, hogy az angol nyelvtanon kívül, egyetemi hallgatótársaikhoz képest az unitáriusok más, az angol kultúrával összefüggésben álló tantárgyat is választottak.

Az összehasonlító irodalommal foglalkozók számára a megszokott angol–magyar, magyar–román, német–magyar – és a sort folytathatjuk – kapcsolatok logikája felől rendkívülinek tűnhet a kötet, mert a címében szerepel valami, ami kontextusa, de egyben aktív alakítója a vizsgált kérdésnek, és ez nem más, mint az unitarizmus.

„Egy szám-arányában kisebbségben és némiképp a világtól elszigeteltségben létező egyház" – ahogy a szerző fogalmaz – a 19. században az angol–magyar kapcsolatok tekintetében meghatározó intézménye lehetett nem csak saját közösségének, hanem, Kolozsvár és Budapest kulturális életének is.

A modern értelemben vett nemzeti kultúrák összehasonlításával foglalkozó tudomány eredményei közé tartozik tehát ez a kötet és kihívást is jelent, mert fellazítja a bináris logikán alapuló vizsgálatokat. Nem az lesz itt fontos, hogy két nemzeti kultúra között milyen kapcsolatok alakulnak ki, hanem az derül ki a kötetből, hogy az erdélyi unitárius egyház felfedezése képezte az angliaiak magyar kultúra iránti érdeklődésének kiindulópontját, illetve az is, hogy az angliai és erdélyi egyházak közötti kapcsolatok hogyan lépik át ezeket az intézményközi viszonyokat és válnak kulturális érintkezésekké. Kovács Sándor tehát egy olyan típusú identitáshoz köti a ma nemzeti kultúrák közötti kapcsolatként látott történetet, amely felekezeti elköteleződésként még a 19. század végén is erőteljesebben befolyásolta a közösségi hálózatok működését, mint a nemzetállamok létrejötte nyomán kialakuló azonosulási lehetőségek.

E kötet nyilvánvalóvá tette azt is, amiről 1878-ban Meltzl Hugó, az összehasonlító irodalomtudomány egyik kolozsvári kulcsfigurája már elmélkedett, amikor szerkesztőtársa, Brassai Sámuel tiszteletére az unitárius egyház poliglottizmusáról értekezik *Az unitárius egyház polyglottismusa mint irodalmi eszköz, tekintve Brassai Sámuel külföldi kitüntetése alkalmából* (Keresztény Magvető 1878/13, 192–196.) című írásában. Alkalmi szövegről lévén szó, ott munkál az elfogultság is Meltzl szövegében, viszont érdekes kérdést vet föl, jelesül azt, hogy az erdélyi unitarizmus „a legkozmopolitább culturfactor", mivel fordítások, külföldi kapcsolatok kiépítése által szabadította ki a magyar nyelvet izoláltságából.

Az unitárius egyház angol kapcsolataiban Meltzl tájékozottságának köszönhetően felismeri azok felekezetiségen túlmutató eredményességét, hiszen éppen ennek révén kerül ő maga is kapcsolatba a Petőfi-fordító, Erdélyben utazó Browinggal. 1877-ben, amikor az angol fordító előadásokat is tart a kolozsvári English Conversation Clubban, alkalom adódik a személyes találkozásukra. Ezt például Browing személyes naplójában rögzíti. Az angol–magyar kapcsolatok felekezetisége révén kerül Meltzlék lapja közelébe mind George Browing, mind a például Vörösmartyt is fordító E. D. Butler, angliai könyvtáros, aki az Erdélyből érkező unitárius ösztöndíjasoktól tanul meg magyarul. Erre a kölcsönösségre csodálkozik rá Meltzl Hugó, ami egy felekezeten belül a nyelvi korlátok áttörésére irányul, és oda-vissza képes működni. (A klub történetét a szerző a legrészletesebben igyekszik rekonstruálni a hiányos források és napilapok elrejtett utalásait összebogarászva, mivel nem sikerült semmi konkrétabb forrásanyagot találnia ebben a vonatkozásban. Az angliai, amerikai és magyarországi napilapok említése részint az újabb kutatásokat segíti, körvonalazva azt a sajtót, amely nyitott volt ezekre a kérdésekre, másfelől meggyőzi az olvasót arról a tetemes kutatómunkáról, amely megtalálva a napi hírekben és az apróhirdetésben is az információt hiteles történeteket hoz létre.)

Komparatisztikai értékei mellett a kötet az unitárius egyház történetének egyik 19. századi fejezetét jelenti. Az egyháztörténettel foglalkozó Kovács Sándor ebben a munkájában merész lépést tesz, amikor saját szakterületétől távolodó terepre kirándul, és sikeresen *utazik* az irodalom, filozófia, történelem, tágabban a művelődéstörténet földjére. Körvonalazza azt a folyamatot, amely az angolok század eleji érdeklődése és az erdélyiek válasza nyomán elsősorban egyház-diplomáciai volt. Úgy mutatja be a 19. századi unitárius egyházpolitikát, hogy közben a budapesti és erdélyi magyar, valamint az angliai és amerikai kulturális, társadalmi viszonyokat is érzékelteti, hangsúlyozva a kapcsolatok egyháztársa-

dalmi beágyazottságát. Két vonatkozását emelném ki ez utóbbinak: egyik a kötetben csak érintőlegesen szóba hozott nőoktatás, vagyis az angliai ösztöndíj által támogatott női „peregrinusok" kérdése, a másik a Dávid Ferenc Egylet, amely angol mintára szerveződött, és amely a kolozsvári angol társalgási klubbal együtt a szabadidő értelmes eltöltésének, a tudomány és szórakozás határán mozgó intézmények közösségszervező erejének a bizonyítéka.

Az English Conversation Club története terjedelemben majdnem ugyanannyi lapot foglal el a kötetben, mint pl. 20–30 évnyi kapcsolattörténeti időszak áttekintése. Kossuth Lajos amerikai útjának értelmezése, az angol nyelvű Jókai-recepció tárgyalása mellett e klub működésének kinyomozása is szemléletes abban az értelemben, hogy a kötet 168. oldala után 80 oldalnyi függelékben magyar, angol vagy éppen francia nyelvű szövegek közlésével erősít rá a forráskiadvány jelzőre. Méltán tekinthetjük annak a kötetet. A függelék előtt már a szövegtestben is olvashatunk először itt közölt leveleket, egyéb szövegeket, ha nem szorulnak a lábjegyzetbe. Itt jegyzem meg, hogy több lábjegyzetben vagy szövegtestben található forrást vagy forrás értékű listát, felsorolást a függelékbe lehetett volna illeszteni. Ennek ellenére jónak találtam ezt a szerkesztési megoldást, de a korpusz heterogenitása is ezt támasztja alá, hiszen az évszámok és nevek fogódzók, segítenek eligazodni a források és a köréjük szőtt történetek között, amelyek közelebb viszik az olvasókhoz az angol–magyar kapcsolattörténetet. A feldolgozott és közölt források, de a lábjegyzetekben megbúvó utalások is újabb kérdéseket indíthatnak el az olvasókban. Felismertetik velünk, hogy könyvtáraink, levéltáraink kiapadhatatlanok ebben a tekintetben, hogy nem lesz elegendő végigolvasni ezt a kötetet, hanem érdemes elővenni pl. a Keresztény Magvető régebbi számait, a peregrinációs adattárakat, Zsakó Erzsébet munkáját az unitárius nőszövetség történetéről.

A kötet román nyelvű rezüméje és angol kivonata jelzésértékű. Olyan olvasók is megtudhatják, miről szól, akik nem értenek magyarul és (el)várják az angol nyelvre lefordított változatot, amely a kölcsönösség jegyében kínálna érdekes olvasmányt az Angliában, Amerikában vagy a világ más tájain élő, az unitárius felekezethez tartozó, sőt a szélesebb olvasóközönség számára is.

Berki Tímea

Halottunk

Kiss Károly nyugalmazott unitárius lelkész 2012. február 2-án, életének 78. évében súlyos betegség következtében elhunyt. 1935. január 27-én született Nagyváradon. Felsőfokú tanulmányait 1954–1959 között végezte a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán. Ezt követően egy évig katonai munkaszolgálatra vitték, ahonnan Nagyváradra, a szülővárosába tért vissza. Tíz évig világi pályán dolgozott, könyvelőként. 1971-ben kinevezést nyert a baróti unitárius egyházközség lelkészi állásába. 1976-ban szentelték unitárius lelkésszé a marosvásárhelyi zsinaton. 1982-től 24 éven át 2006-ban történt nyugdíjba vonulásáig a medgyesi unitárius egyházközség lelkésze volt.

Temetési szertartására február 4-én került sor a csókfalvi unitárius templomból. A temetési szertartást Nagy László egyházi főjegyző végezte. Az évfolyamtársak és a nyugdíjas lelkészek nevében Andrási György nyugalmazott lelkész mondott búcsúbeszédet. A sírnál Sándor Szilárd az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége és a Marosi Egyházkör nevében búcsúztatta. Pihenése legyen csendes, emléke áldott!

ABSTRACTS

András Gromon: *Jesus' Criticism of Religion*

On the one hand Jesus adapted himself to the religion/religiosity of his people; on the other hand, however, he criticized it vehemently. His criticism is to be summed up in four points.

First he criticized and improved the conventional image of God in Israel, the most important aspect of which was the substitution of divine justice by a loving God without conditions and limitations.

Jesus' Bible criticism manifested itself in three forms: He sometimes omitted a part of Old Testament citations but other times he amended them with a thought or opposed some of the scriptural quotations with others.

In the course of his criticism of cult he supervised/modified almost all declarations of religiosity: prayer, charity, fasting, tithes, the temple tax and corban and the purity prescriptions as well. His main attack was launched upon the theory and practice of temple sacrifice („purify the temple").

Finally, he strictly refused to discuss politics on a religious basis, i.e. nationalism 'decorated' by religion in two main forms: political messianism and its actual manifestation, zealotism. Jesus' rejection was inspired by his new image/vision of God as Father, his moral conviction and deep patriotism.

In the light of the criticism of the contemporary religion by Jesus one may not marvel that in spite of his all-round benevolence, not excluding his enemies, he was executed on the cross.

Szabolcs Czire: *Historical Skepticism Concerning the Historical Jesus. Critical Evaluation of Sources.*

Parallel with the historical Jesus-research appeared the radical historical skepticism reaching point of denial of the historicity of Jesus. The fist part of the study presents some of the major stages of this skepticism, including important authors and the summary of their ideas. It discusses briefly the works of Bruno Bauer, Van Hoekstra, Allard Pierson, John M. Robertson, Thomas Whittaker, Albert Kalthoff, Arthur Drews and George Albert Weels. The second and main part of the paper, following the study of Gerd Theissen and Anette Merz, presents thirteen customary objections made by historical skepticism, and the possible

counter arguments. These objections and arguments embrace the general evaluation of non-Christian sources, the problem of the picture of Jesus depicted by the apostle Paul and the evangelist John, often seen as mythical and unhistorical, the back-projections from the period after Easter, the chronological distance of the Synoptic Gospels, the kerugmatik and remembered nature of the Jesus tradition and its reshaping by the later communities. Finally it deals with the methodology of the Jesus-research, and concludes with some hermeneutical remarks.

György Gaal: ***The Role of the Unitarian College in Ernő Ligeti's Literary Career***

Ernő Ligeti (1891–1945) was a prominent editor and novelist of Transylvanian Hugarian literature between the two world wars. He also wrote some memorials concerning his life and the literary conditions of the Hungarians in the period. He was of Jewish origin, which is why together with his wife and son they were executed by a Nazi brigade in January 1945 in Budapest. The wounded son survived the execution. All the biographies about Ligeti write about his tragic death but very little is known about his family and studies, though in his memorials he writes very nicely about his school years spent in the Kolozsvár Unitarian College. This paper presents the beginnings of Ligeti's life and literary activity up to 1913 when his first volume of poetry was published, making some corrections too.

According to the Register of Births of the Neolog Jewish Community in Kolozsvár, Ligeti's date of birth is not February, but March 19th, 1891. His original family name was Lichtenstein. His father was József Lichtenstein, a bailiff. His mother was Júlia Diamant descendant of a rich Jewish family from Budapest. Their family name was changed to Ligeti in the period 1899–1902. Ligeti studied at the Unitarian College between 1901 and 1909. His studies and activities in the school are reflected by the printed School-reports as well by the handwritten review of the students "Remény", where his first essays, short-stories, poems and translations were published. Ligeti's memorials about his school years and professors are quoted. Though he wanted to become a teacher or an artist, according to his parents' wish he started legal studies at the Kolozsvár University which he never graduated. Instead, he became an editor.

Studii

András Gromon
Critica lui Isus Hristos privind religia timpului său 3

Szabolcs Czire
Scepticismul istoric în legătură cu Isos Hristos. Evaluarea critică a surselor.. 31

György Gaal
Rolul Colegiului Unitarian în formarea carierei lui Ernő Ligeti 58

Atelier

Attila Fodor
Document din globul de cheie a turnului bisericii din Vălenii de Arieş 71

Sándor István Jánosfalvi
XXVII. Oratio 82

Amvon – Masa Domnului – Liturghii

Mária Pap
13 ianuarie, sărbătoarea libertății conştinței şi a religiei..... 93

Gyula Lakatos
Singur..... 98
Schimb de inimă..... 101

Recenzii

Peter Sas: Heraldistul. Viața și activitatea lui Sebestyén József Köpeczi (György Gaal) 105

Sándor Kovács: Relații unitariene anglo-maghiare în secolul al 19-lea (Tímea Berki) 113

Obituar 118

Rezumate 119

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **Róbert Zoltán Bálint**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **Botond Koppándi**, **Lehel Molnár B.**, **dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Studies

András Gromon
Jesus' Criticism of Religion 3

Szabolcs Czire
Historical Skepticism Concerning the Historical Jesus. Critical Evaluation of Sources 31

György Gaal
The Role of the Unitarian College in Ernő Ligeti's Literary Career. 58

Workshop

Attila Fodor
A Manuscript in the Aranyosrákos Church Tower 71

Sándor István Jánosfalvi
XXVII. Oratio 82

Sermons

Mária Pap
January 13th, the Day of Religious Freedom 93

Gyula Lakatos
Alone 98
Changing the Heart 101

Book Reviews

Péter Sas: The Heraldic. The Life and Work of Sebestyén József Köpeczi (György Gaal) 105

Sándor Kovács: English and Hungarian Unitarian Relations in the 19th Century (Tímea Berki) 113

Obituary. 118

Abstracts 119

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **Róbert Zoltán Bálint**
Copyreader: **Miklós Kürti**
Layout: **Péter Virág**
Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **Botond Koppándi**, **Lehel Molnár B.**, **dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.